

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»**

На правах рукопису

УДК 321.6/7:342.3

Дзюбенко Юлія Михайлівна

**ФЕНОМЕН ГІБРИДНИХ РЕЖИМІВ В СУЧАСНОМУ
ПОЛІТИЧНОМУ ПРОСТОРИ**

спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник:
доктор політичних наук, професор
Польовий Микола Анатолійович

Одеса – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ.....	10
1.1. Політико-правовий зміст поняття демократичних та недемократичних режимів.....	10
1.2. Особливості феномену гібридного політичного режиму.....	24
Висновки до 1 розділу.....	42
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ.....	45
2.1. Концептуальні засади дослідження політичного транзиту.....	45
2.2. Методологічні підходи до комплексного дослідження феномену гібридного режиму у сучасних політичних процесах.....	59
Висновки до 2 розділу.....	69
РОЗДІЛ 3. ГІБРИДНІ РЕЖИМИ У СВІТОВОМУ ТА ВІТЧИЗНЯНОМУ КОНТЕКСТІ.....	71
3.1. Світовий досвід гібридних політичних трансформацій.....	71
3.2. Сучасний стан політичного режиму та авторитарні тенденції в Україні.....	108
Висновки до 3 розділу.....	117
РОЗДІЛ 4. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДЕФОРМАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕЖИМІВ	120
4.1. Процеси авторитарної трансформації демократичних режимів в сучасному соціально-політичному просторі.....	120
4.2. Сучасні загрози реверсивного транзиту в Україні.....	151
Висновки до 4 розділу.....	181
ВИСНОВКИ.....	183
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	189

ВСТУП

Актуальність дисертаційного дослідження. Сучасні політичні процеси характеризуються демократичними перетвореннями у більшості країн світу, які, в свою чергу, можуть супроводжуватися певними проблемами. Особливої уваги заслуговує проблема загроз становлення демократії та можливості переходу до гібридного режиму. Ця проблема набула своєї гостроти для нашої держави після 2010 року, коли постало питання про можливість повернення політичного режиму в Україні до авторитаризму. Насамперед, це зумовлено значним розривом між метою, завданнями та можливостями здійснення реформування суспільства, його демократизації. Реалізація в життя та посилення цих загроз сприятиме переходу від демократичних перетворень до реверсивного транзиту. Політичний розвиток України після подій Євромайдану показує, що значна небезпека для демократичного шляху розвитку зберігається для нашої країни навіть в умовах формально демократичних та легітимних інститутів.

Необхідність дослідження загроз демократії та феномену гібридних режимів особливо важлива в сучасних глобалізаційних умовах, адже демократичний транзит сприяє знаходженню державі свого місця і ролі у світовому співтоваристві та надасть змогу Україні забезпечити подальшу демократизацію суспільства та побудувати європейську розвинену державу. Але для України надзвичайної гостроти продовжує набувати дана проблема, адже політичний режим нашої держави перебуває на стадії переходу від авторитарного до демократичного, з постійними коливаннями в один та другий бік. Так, революція 2004 року сприяла демократизації, подальший політичний режим за президентства В. Януковича розглядається вітчизняними та

зарубіжними науковцями як повернення до авторитаризму. Євромайдан знову змінює вектор розвитку нашої держави. Тепер лише комплексні та послідовні реформи дадуть змогу Україні йти шляхом демократизації без періодів зворотного руху. Цьому сприятиме комплексний аналіз феномену гібридного режиму в політичній теорії та практиці, з'ясування його передумов та сприятливих факторів, виявлення сучасних загроз для демократії в нашій державі та їх подолання і попередження нових.

Все вищенаведене обумовлює актуальність обраної теми дисертаційного дослідження як для політичної теорії, так і для української та світової практики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в рамках планової науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» за темою «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності та права» (№ державної реєстрації – 011U0006H), безпосередньо пов'язане з комплексною науково-дослідною темою кафедри соціальних теорій Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія розвитку України в сучасному цивілізаційному просторі».

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є концептуалізація феномену гібридних режимів у сучасному політичному просторі, визначення процесу їх формування, основних рис та форм прояву.

З огляду на поставлену мету визначено наступні дослідницькі **завдання:**

- розглянути основні концептуальні напрями наукового вивчення демократичного та недемократичного політичного режимів;

- з'ясувати сутність феномену гібридних режимів та визначити його основні риси;
- проаналізувати типологію гібридних режимів та з'ясувати особливості окремих його видів;
- розкрити зміст основних концепцій гібридних режимів;
- проаналізувати основні методологічні підходи до комплексного дослідження феномена гібридних режимів;
- проаналізувати досвід гібридних режимів в Україні та світі;
- визначити походження та прояв авторитарних тенденцій в сучасному соціально-політичному просторі;
- з'ясувати тенденції деформації демократичних режимів в країнах, що трансформуються, та сталих демократіях;
- виявити, проаналізувати та класифікувати сучасні загрози демократії в Україні, їх передумови і можливі шляхи послаблення та подолання.

Об'єктом дослідження є трансформація сучасних політичних режимів.

Предметом дослідження є особливості процесу формування та характерні ознаки сучасних гібридних режимів.

Методи дослідження визначаються потребою комплексного аналізу проблеми та базуються на використанні міждисциплінарного підходу. В його рамках використовувались як загальнонаукові, так і спеціальнонаукові методи.

Друга група представлена якісними (історичний, порівняльний, структурно-функціональний та неінституційний методи, метод системного аналізу) та кількісними методами (індекс демократії, загальний індекс трансформації, складовими якого є статусний індекс та індекс управління).

Для проведення аналізу зарубіжного та вітчизняного досвіду демократичних та реверсивних переходів використовувались емпіричні дослідження виміру рівня демократичності перехідних країн міжнародної неурядової організації Freedom House у рамках дослідницької моніторингової програми Nation in transit, прикладні дослідження трансформаційних процесів Фонду Бертельсмана, соціологічний аналіз громадськості перехідних країн австрійського вченого К. Херпфера у рамках дослідницької програми «Барометр нових демократій».

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена проблематикою, яка до цього часу не мала цілісного розгляду, а саме комплексним дослідженням феномену та сучасних тенденцій становлення гібридних режимів, а також комплексом застосованих у дослідженні методів.

Наукова новизна полягає, зокрема, у наступних положеннях та висновках дисертаційного дослідження, які виносяться на захист:

вперше:

з'ясовано характерні риси типів гібридних режимів, що дало змогу при подальшому аналізі тенденцій деформації демократичного режиму в Україні та Грузії встановити модель політичної трансформації та запропонувати поняття «реверсивний транзит», яке характеризує повний перехід від демократії до авторитаризму зі збереженням «імітованих демократичних інститутів»;

проведено аналіз сучасних демократичних та недемократичних трендів в Україні та світі, що дало змогу спрогнозувати авторитарні тенденції на пострадянському просторі, в Латинській Америці, Азії та Африці;

визначено сучасні тенденції деформації демократичних режимів як держав, що перебувають в процесі трансформації, так і сталих

демократій Західної Європи та Північної Америки. Обґрунтовано, що в процесі глобальної демократизації за умови використання застарілого підходу «глобальної демократизації» буде поширюватися тенденція до формування гібридних режимів. Доведено, що лише використання іншого підходу – диверсифікація демократії та розширення варіантів демократичного розвитку, сприятиме послабленню означеної тенденції;

проведено аналіз сучасних проявів деформації демократичних режимів, що дало змогу виявити загрози демократії в сучасній Україні. Розроблена класифікація таких загроз і виділені найбільш важливі політичні та соціальні загрози;

уточнено:

специфічні характеристики гібридного режиму в різних регіонах світу;

зміст базових поняттєвих конструктів дослідження феномену гібридного режиму, таких як «гібридний політичний режим», «демократура», «диктабланда», «змагальний авторитаризм»;

типологію чистих та гібридних типів політичних режимів;

проаналізовано помірковано-авторитарний, жорстко-авторитарний (одним з різновидів якого розглянуто авторитарний режим з «тоталітарним синдромом») та класичний тоталітарний режим;

дістало подальшого розвитку:

концепція тенденцій та чинників демократизації в сучасному глобалізованому світі. Встановлено загальну тенденцію останніх років до посилення тенденцій гібридизації політичних режимів в країнах, що лише стали на шлях демократизації;

оцінка внутрішніх за зовнішніх факторів, що сприяють «відкату» демократичних перетворень.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що положення і висновки дисертації розширюють простір для подальшого

дослідження широкої проблематики, пов'язаної з **аналізом** феномену гібридного режиму в Україні та світі: внутрішніх та зовнішньополітичних сприятливих факторів, історичних передумов, загроз для сучасної демократії та можливих шляхів їх подолання.

Ряд висновків дослідження представляють доробок до теоретико-методологічного потенціалу політичного знання. Виділений в рамках дисертації ракурс аналізу феномена гібридних режимів (з позиції зворотного руху до авторитаризму) стимулює подальше вдосконалення методологічного апарату та розробку нових концепцій. Це дає підстави для пошуку нових шляхів вирішення завдань зі становлення сталої демократії в Україні та світі.

Основні положення та висновки дослідження можуть бути використані органами державної влади, політичними партіями і рухами для прогнозування розвитку політичних процесів в країні, для зміцнення механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави. Зібрані в дисертації матеріали та запропоновані висновки можуть знайти застосування в науково-педагогічній діяльності при підготовці загальних і спеціальних курсів у вищих закладах освіти, написанні навчальних посібників з політологічних дисциплін, в тому числі з теорії політичних систем, порівняльної політології, політичної конфліктології, з теоретичних засад демократизації тощо; в процесі консультування політичних та адміністративних керівників. Окремі положення роботи можуть бути також використані у викладанні загального курсу політології та при розробці спецкурсів «Теорія модернізації», «Теорії і моделі демократії», «Моделі та механізми політичної влади».

Апробація результатів дисертації. Основні висновки та положення дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях та науково-методичних семінарах кафедри соціальних теорій

Національного університету «Одеська юридична академія». Теоретико-методологічні положення та ідеї, які розвиваються у дисертаційному дослідженні, доповідались та обговорювались під час міжнародних та всеукраїнських наукових конференцій: міжнародна науково-практична конференція «Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (Одеса, 2015); щорічні міжнародні наукові конференції професорсько-викладацького складу НУ «ОЮА» «Правове життя сучасної України» (Одеса, 2014; Одеса, 2015); IV Конвент МАСПН «Політична наука. Контури міждисциплінарного перетину» (Одеса, 2014).

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження викладено у 10 публікаціях, 6 з яких – у наукових виданнях, які є фаховими в галузі політичних наук, та 1 у науковому зарубіжному виданні.

Структура дисертації обумовлена специфікою об'єкта і предмета дисертаційного дослідження. Дисертаційна робота складається із вступу, чотирьох розділів основної частини, які поділяються на 8 підрозділів, висновків до розділів, висновків і списку використаних джерел.

Обсяг дисертаційної роботи: усього – 210 сторінок, загальний обсяг – 188 сторінок. Список використаних джерел становить 22 сторінки (217 найменувань).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

1.1. Політико-правовий зміст поняття демократичних та недемократичних режимів

Поняття «політичний режим» – наукова категорія, яка дозволяє охарактеризувати способи, форми, методи реалізації політичної влади у державі на різних етапах її розвитку [42]. Розгляд у науковій літературі з різних точок зору основних ознак та особливостей політичного режиму не виключає важливості та необхідності комплексного визначення цього поняття, а також з'ясування того, як демократичні та недемократичні режими впливають на суспільно-політичні процеси.

Отже, у даному підрозділі автор охарактеризовує основні теоретичні концепції змісту понять демократичних та недемократичних режимів та розкрити їхню сутність.

Загалом поняття «політичний режим» прийнято розглядати через призму трьох підходів: інституціональний (правовий), політико-системний та соціологічний.

Представники інституціонального підходу (К. Бекстер, Г. Лассуелл та А. Лейпхарт, О. І. Соловйов, А. П. Циганков) ототожнюють поняття «політичний режим» та «форма правління». Політичний режим вважається складовою компонентою конституційного права та пов'язується з особливостями розподілу державної влади [127].

У працях ряду дослідників політико-системного підходу (Р. Макрідіса, Р. Фішмана, С. Краснера, П. Калверта, М. Хагоп'яна, Ч. Ендрейна) поняття «політичний режим» та «політична система»

ототожнюється й, відповідно, політичний режим характеризується як стан політичної системи, для якої притаманні певні співвідношення сил між суб'єктами даної системи (політичними партіями, елітою, групами тиску тощо) з приводу здійснення політичної влади та використання механізму державного впливу на суспільство. Однак цей підхід не розкриває характеру впливу держави на соціум та не вказує на такі необхідні елементи режиму як методи й засоби політичного управління суспільством.

В. В. Кобильник у своїх дослідженнях розглядає поняття «політичний режим», також використовуючи інституціональний (правовий), політико-системний та соціологічний підходи. Зокрема, автор відзначає, що соціологічний підхід повною мірою визначає поняття «політичний режим».

Політичний режим, на думку В. В. Кобильника, – це «спосіб функціонування інститутів політичної влади, характер взаємовідносин між політичними акторами, що проявляється через сукупність найбільш типових методів і засобів здійснення влади, які оформляють та структурують реальний процес взаємовідносин держави й суспільства» [62, с. 14]. Власне, варто погодитися з думкою автора, що саме соціологічний підхід повною мірою розкриває сутність поняття «політичний режим».

М. М. Боровський у своїх роботах розглядав політичний режим як «спосіб підвищення цілісності функціонування соціальної системи, який регулярно реалізований у заданих територіальних межах» [14, с. 5]. В роботі визначається соціологічна специфіка цього явища, відзначено, що саме особистісні аспекти впливають із ціннісно-діяльнісної характеристики політичного режиму та пливають на все суспільство. Автором відзначено, що основним розходженням для

упорядкування у суспільстві слугує розходження між авторитарним та демократичним режимом.

Молодий український дослідник Г. В. Шипунов (представник соціологічного підходу) визначив основні позиції, за якими потрібно класифікувати політичний режим в державі. До них належать: «спосіб формування та обсяг повноважень центральних інститутів державної влади; характеристика виборчих процесів; можливості для ведення опозиційної діяльності: становище опозиції в рамках режиму; можливості доступу громадян до альтернативних джерел інформації; характеристика «третього сектора»: ситуація з незалежними неурядовими організаціями; характер участі правоохоронних, судових і контрольно-ревізійних органів у політичному житті країни; визначення домінуючого типу політичної культури суспільства» [132, с. 13-14].

Загальновідомо, що демократичний режим – стан політичного життя суспільства, при якому державна влада здійснюється на основі принципів широкої і реальної участі громадян, їх об'єднань у формуванні державної політики, утворенні і діяльності державних органів, дотриманні прав і свобод людини [116]. Розвиток правової держави безпосередньо пов'язаний з демократичним режимом, який не здатний контролювати будь-яку з громадських сфер іншим способом, як на основі закону. Завдяки законам гарантується забезпечення правопорядку і справедливості в житті суспільства. Досягнення такої гармонії залежить від рівня правової культури громадян, рівня знання і дотримання законів, а також усвідомлення відповідальності в разі їх порушення. Прагнення до демократизації суспільного життя, має бути побудовано на повазі і дотриманні принципів верховенства права і закону, гласності, рівності, прозорості діяльності всіх органів державної влади, законності, а також загальної соціальної справедливості.

Схожі за значенням є ліберальний режим. Він являє собою форму, спосіб і порядок здійснення державної влади в умовах сучасної правової держави і громадянського суспільства. Такий режим передбачає офіційне визнання і практичну реалізацію основних природжених і невідчужуваних прав і свобод людини і широкого кола прав громадянина, панування правового закону, розподіл влади на основі пропозицій Ш.-Л. Монтеск'є. Даний режим включає в себе всі цінні, з точки зору громадянського суспільства і правової держави, аспекти демократії, і перш за все ідею суверенітету народу в її правовому (державно-правовому) розумінні та застосуванні». Багато сучасних держав прагнуть бути незалежними, демократичними, правовими, суверенними і активно розвиваються. Сприятливі умови утвердженню позицій функціонуючого громадянського суспільства, досягти бажаних результатів, можна перш за все на основі народного суверенітету [70, с. 130].

Право визначати, встановлювати і змінювати конституційний лад в країні є абсолютним, невід'ємним правом народу. Воно не може бути узурповане не тільки державою в цілому, але й її органами або посадовими особами – це сутність принципу народного суверенітету або суверенітету народу. В цілому поняття суверенітет характеризується як верховенство, самостійність і незалежність влади. Також, можна розглядати народний суверенітет як повновладдя народу, в тому числі при наявності у нього соціально-економічних і політичних засобів для реальної участі в управлінні справами суспільства і держави [51, с. 17–18].

Представлена характеристика народного суверенітету впливає не тільки на ліберальний режим, але і на демократичний. Особливе місце відводиться використанню влади на благо народу, захисту прав і свобод людини, реалізації їх політичних інтересів. Такі режими включають в

себе можливість кожного громадянина, незалежно від його соціального статусу, брати участь в політичному житті країни. Визнають багатопартійність і заперечують присутність однієї ідеології, як єдиної і обов'язкової для всіх. Всі громадяни наділені виборчим правом, брати участь у виборах і референдумах. Ліберальний напрямок сучасної демократії затверджено в положеннях нормативно-правових актів, що має сприяти підвищенню рівня розвитку і захищеності політичних прав людини [55].

О. Л. Тимчук у своїх працях досліджував політико-правові особливості сучасних авторитарних режимів. Автором проаналізовано основні підходи до поняття та класифікації авторитарних режимів, а також критерії їх відмежування від інших типів політичних режимів. Зокрема, запропоновано критерії відмежування авторитарних політичних режимів від інших (наявність суттєвих інституційних перешкод діяльності опозиції; обмеження інститутів громадянського суспільства та державних інституцій; слабкість парламентаризму і т. п.) [115]. Також запропоновано типологію авторитарних режимів, виходячи з фактичного рівня дотримання прав і свобод людини. О. Л. Тимчук поділяє авторитарні політичні режими на: «помірковано-авторитарні («ліберальні автократії») та жорстко-авторитарні. Помірковано-авторитарні режими досить близькі до «гібридних» (амбівалентних) режимів, які поєднують авторитарні та демократичні елементи» [115].

Л. Даймонд виділяв «конкурентний авторитаризм» та «виборчий авторитаризм та гегемонію», що, в свою чергу, відповідає класифікації авторитарних режимів на помірковані та жорсткі. Відповідно «політично закриті режими можна в цілому віднести до тоталітарних, проте, на наш погляд, можлива і їх типологія (країни з «тоталітарним синдромом» та повністю тоталітарні)» [115].

Відмінність між жорсткими та помірковано-авторитарними режимами полягає в тому, що перші дозволяють опозицію, частково плюралізм.

Жорско-авторитарні режими характеризуються «формальними» демократичними інститутами, і опозиція, громадянське суспільство та плюралізм вкрай обмежені [115].

Дослідженню авторитарних тенденцій присвячено багато праць зарубіжних авторів, таких як С. Гантінгтон, Г. Вайнштейн, А. Суздальцев та ін.

До основних причин авторитарних тенденцій, окрім таких факторів як глобальна економічна криза, міжнародна напруга, слід виділити окремо, що кожна модель демократії має свої часові та географічні кордони. Прикладом тут є соціально-ліберальна модель демократії, яка зародилася в США під час «Нового курсу» Ф. Д. Рузвельта і успішно працювала протягом двох післявоєнних десятиліть, однак до кінця 1960-х – початку 1970-х вичерпала свій ресурс. Сьогодні вже вичерпаний якісний резерв моделі ліберальної демократії, виробленої в 70–80-і роки [101]. І до тих пір, поки не буде вироблена нова модель, яка, з одного боку, ефективно працювала б в умовах глобалізації, а з іншого – долала цивілізаційні обмеження, у світі будуть превалювати авторитарні тенденції.

С. Гантінгтон виділяє наступні причини авторитарних відкатів:

- зникнення закону і порядку в результаті тероризму і повстанських рухів;
- інтервенція або завоювання недемократичною іноземною державою;
- ефект «сніжної грудки» у вигляді дії прикладу краху або повалення демократичних систем в інших країнах;

- недостатня вкоріненість демократичних цінностей серед ключових груп еліти та широкої громадськості;
- економічна криза або крах, яка загострила соціальний конфлікт і підвищила популярність жорстких заходів, які могли бути застосовані тільки авторитарним урядом;
- соціальна і політична поляризація, найчастіше викликана діями лівих урядів, які намагалися проводити надмірно багато соціально-економічних реформ занадто швидко;
- рішучість консервативних груп середнього і вищого класу прибрати популістські і ліві рухи, а також нижчий клас від політичної влади.

Переходи від демократії до авторитаризму, крім тих, що були викликані діями іноземних акторів, майже завжди здійснювалися тими, хто стояв при владі або близько до влади в демократичній системі. За одним або двома можливими винятками, не було випадку, щоб кінець демократичній системі поклато всенародне голосування або всенародне повстання. Переважна більшість переходів від демократії до авторитаризму приймало форму або військових переворотів, або переворотів, що здійснюються виконавчою владою, коли демократично обраний глава виконавчої влади рішуче поривав з демократією і зосереджував всю владу в своїх руках, зазвичай шляхом оголошення надзвичайного або воєнного стану.

Також варто відзначити, що як перший, так і другий відкати демократичних систем замінялися історично новими формами авторитарного правління. Фашизм відрізнявся від колишніх форм авторитаризму своєю масовою базою, ідеологією, партійною організацією і прагненням охоплювати і контролювати велику частину суспільства. Бюрократичний авторитаризм відрізнявся від колишніх форм військового правління в Латинській Америці своїм

інституціональним характером, передбачуваної безстрокове правління та економічною політикою [125, с. 310–314].

По суті, обидві нові форми авторитаризму представляли собою реакцію на соціальний і економічний розвиток.

В якості потенційних причин третього відкату слід визначити:

- зниження легітимності демократичних режимів через систематичну нездатності діяти ефективно;

- загальна економічна криза, яка також може в багатьох країнах позбавити демократію легітимності;

- виникнення ефекту «снігової кулі» через перехід до авторитаризму якоїсь демократичної або держави, яка демократизується;

- перехід кількох недавно демократизованих країн до диктатури через відсутність багатьох необхідних для демократії умов, що також може привести до ефекту «снігової кулі»;

- успішна експансія з боку недемократичної держави по відношенню до демократичних країн;

- виникнення різних форм авторитаризму, що відповідають потребам свого часу: авторитарний націоналізм, релігійний фундаменталізм, олігархічний авторитаризм, популістські диктатури, групові диктатури, які можуть поставити під свій контроль усе суспільство [5].

О. Г. Пономарьова серед загальних факторів, що визначили авторитарні тенденції в країнах ЦСЄ, ПСА і Балтії, визначила:

- 1) неготовність населення до управління країною в умовах парламентаризму – більшість громадян не знали демократичних традицій і не сприймали демократію як цінність саму по собі; відсутність відповідної політичної культури;

2) ліберальні виборчі закони відкрили у велику політику дорогу дрібним і екстремістським партіям, роль яких у парламенті була явно деструктивною;

3) відсутність необхідної для демократії соціальної структури – стійкого і численного середнього класу; переважання селянського населення, як правило, не підтримуючого демократію;

4) неготовність політичної еліти до демократії; надмірні особисті амбіції провідних політиків;

5) надзвичайно складна економічна ситуація в країнах;

6) зовнішній тиск країн Троїстого союзу [97, с. 189].

Більшість авторів називають централізацію владної вертикалі як механізм здійснення модернізації, який практично вичерпав свій ресурс [26, с. 1]. В якості іншої причини нахилу в бік авторитарного режиму відносять вичерпаність життєвого ресурсу ліберально-демократичної моделі розвитку, що є орієнтиром для більшості пострадянських держав [101].

На думку А. І. Суздальцева, «авторитарний тренд в сукупності з державним, а в ряді випадків і етнічним націоналізмом, нерозвиненістю партійних систем і криміналізацією влади може стати головною політичною домінантою» колишніх союзних республік [111].

Причину посилення авторитарної тенденції розвитку політичної системи нових незалежних держав автор бачить, насамперед, у вдосконаленні механізму «доступу правлячих кіл» до національного надбання. Не випадково у цьому зв'язку авторитарні режими отримали логічне втілення насамперед у країнах з широкими можливостями експорту, реекспорту, транзиту енергоносіїв.

Однак, схожість загальних тенденцій політичного розвитку пострадянських республік далеко не означає, що становлення надбудовних інститутів відбувається повсюдно за одним сценарієм.

Істотні відмінності в національних політичних процесах вчені пов'язують, насамперед, з відмінностями в темпах і змісті ринкових перетворень нових незалежних держав.

Аналізуючи політичний розвиток країн ЦСЄ, ПСЄ та Балтії у міжвоєнний період, слід пам'ятати, що цей регіон не є частиною Заходу, а лише периферія ядра капіталістичної системи.

Перша половина ХХ ст. для країн і народів цього простору – «час повільного, поривчастого, із зупинками йде процесу модернізації, який був ... радикально трансформований комуністичною революцією, з її особливими модернізаційними проектами, міфами і утопіями» [97].

І для максимально об'єктивної оцінки політичної ситуації, що склалася в більшості країн ЦСЄ, ПСА і Балтії в міжвоєнний період, важливо розуміти не тільки складність соціально-економічного становища, а й напрямок еволюції суспільних настроїв і політичного спектра.

У міжвоєнний період ці країни мали авторитарні режими у вигляді президентських або монархічних диктатур. Диктатури 1920-1930-х років в Албанії, Болгарії, Угорщини, Греції, Латвії, Литві, Польщі, Румунії, Словаччини, Естонії, Югославії мали багато спільного. При всій відмінності обставин виникнення їх об'єднували націоналізм, заперечення ліберальної демократії, антипарламентаризм, критичне ставлення до політичних партій і прагнення до одноосібної влади вождя (монарха, президента чи військового диктатора) [3].

Режими у всіх цих країнах еволюціонували від квазідемократії до авторитаризму, головною виправданням якого «був пошук виходу із загальноєвропейського кризи, затвердження і стабілізація національної державності» [Цит. за : 97].

Всі авторитарні режими міжвоєнного періоду в досліджуваному регіоні відрізняла наявність трьох основ авторитаризму: вождізму, ідей побудови національної держави та націоналізму.

Найважливішою складовою частиною ідеології авторитаризму, її ядром була ідея національної держави і націоналізму, які виражалися у вимозі «відновлення національної справедливості» і створення «польської Польщі», «латиський Латвії», «угорської Угорщини» і т. д., тобто держави з чіткою домінантою корінної нації. Зазначені цілі повинні були бути досягнуті шляхом надання «корінним» провідних позицій в економіці, політиці, культурі, вихованням населення в націоналістичному дусі, в нетерпимості до інших національностей, насамперед євреям, українцям, білорусам і росіянам.

Найважливішою характеристикою багатьох авторитарних режимів є наявність сильної харизматичної особистості. Яскравими прикладами реалізації подібної харизматичності є режим Ю. Пілсудського в Польщі 1930-х років; режим М. Хорті та Д. Гембеш в міжвоєнній Угорщині; режим А. Сметона в Литві в 1926-1940 рр., диктатура К. Улманіса в Латвії 1936 – 1940 гг. і т. д.

У периферійних країнах, де політична орієнтація визначалася насамперед відданістю особистості, а не політичною програмою, табір вождів, диктаторів складався з відданих особисто їм преторіанців.

Слід пам'ятати, що генезис і розквіт авторитарного режиму пов'язаний з аморфністю політичних конкурентів і наявністю занадто м'якою, нездатною на рішучі й жорсткі дії в складних соціально-економічних умовах владної структури парламентаризму.

Авторитарний режим необхідно оцінювати прагматично, «як організм, який заповнив порожнечу в центрі політичної сцени і сприяв стабільності в країні» [97, с. 192].

Еволюція всіх авторитарних режимів проходить три загальні стадії. На першій – прихід влади визначено «служінням» якоїсь ідеї. На другий – починає домінувати простий кар'єризм, все частіше застосовуються методи, що порушують не тільки політичний плюралізм, а й права людини і громадянина. Сформований авторитаризм активно обмежує опозицію [97, с. 194].

Що ж до основної маси населення, то воно, за винятком ущемлених у правах національних меншин, вельми позитивно сприймало авторитарну трансформацію, яка несла з собою порядок, обмежувала корупцію і забезпечувала соціально-економічний розвиток суспільства.

Хотілось би окремо зупинитись на прикладі України, коли прихід В. Януковича до влади зупинив демократичні тенденції та призвів до зворотного процесу і руху до авторитаризму. Його початком стало скасування Конституційної реформи 200 р. в жовтні 2010 р. і повернення до моделі президентсько-парламентської форми правління. Мета цього кроку більш ніж зрозуміла – це концентрація державної влади, виконавчої вертикалі в одних руках, що є притаманним для авторитаризму. За три роки перебування при владі В. Януковичу вдалося підпорядкувати собі не лише судову владу, яка, за загальною думкою, характеризувалася корумпованістю та залежністю від чиновництва, а й законодавчу владу. Більш детально дане питання розглянуто у підрозділі 3.2 цього дослідження.

Україна, за прикладом Росії й Білорусі, швидкими темпами почала наближатися до авторитаризму. Можна вважати цілком очевидним, що авторитарні тенденції в динаміці трансформації політичного режиму України в період президентства В. Януковича перемогли демократичні.

«Вже в березні 2013 р. українські політологи констатували той факт, що трирічне правління Президента Януковича призвело як до трансформації моделі державного управління, так і зміни типу політичного режиму, який характеризувався відходом від демократичних цінностей. З часу правління В. Ющенка й Ю. Тимошенко Україна втратила ряд позицій в списку ознак вільних та демократичних країн за рейтингом неурядової міжнародної організації Freedom House, опустившись до рівня таких держав, як Пакистан, Колумбія та Мозамбік, і перейшла з розряду «вільних країн» до «частково вільних» [118, с. 338]. Із названих політологами 12 основних ознак авторитарного режиму, політичне панування В. Януковича в Україні повністю відповідало восьми критеріям та ще чотирьом частково, зберігаючи деякі ознаки невикорінної демократії, громадянської свободи та недобудованого авторитаризму [121].

«Добудувати» авторитаризм В. Янукович та його оточення вирішили прийняттям так званих «законів 16 січня» 2014 р. під час Революції гідності для «викорінення демократії» та громадянських свобод. Розстріл демонстрантів у трагічні дні лютого 2014 р. можна вважати апогеєм сформованого клептократичного авторитаризму. Знаковим став і той факт, що політична кар'єра В. Януковича завершилася так, як і багатьох збанкрутілих авторитарних диктаторів – утеча з країни з нагробованим добром. Враховуючи це, згідно з існуючими класифікаціями авторитаризму в політичній науці, можна визначити політичний режим В. Януковича як авторитарний та олігархічно-клептократичний [118, с. 338].

Тому окрему увагу зосередимо на дослідженні такого типу політичного режиму як «гібридний режим». Проблемами вивчення феномену гібридних режимів займалися такі вчені як: М. О. Баранов, О. Л. Боринська, Ж. Бешлер, Р. В. Білійчук, С. Гантінгтон,

Дж. Голдстоун, Ш. Ейзенштадт, О. Нікандров, І. І. Погорська, А. Токвіль, Ф. Шміттер та інші. Безпосередньо проблематика гібридних режимів розглядалась в роботах Л. Вей, Л. Даймонда, Г. О'Доннелла, Ф. Закарія, Т. Карозерс, С. Левіцкі, М. Оттауейя, А. Шедлерта, Ф. Шміттера та ін.

О. Л. Боринська у своїй праці спробувала виявити специфіку утворення політичних режимів у пострадянських державах. До основних причин виникнення гібридних режимів належать: фальсифікація виборчого процесу; маніпулювання громадською думкою; порушення особистих прав і свобод [13].

М. О. Баранов у своїх працях досліджував демократичні та недемократичні тенденції у російській політичній системі та дійшов висновку, що в Росії наявні всі ознаки гібридного політичного режиму через те, що, з одного боку – влада характеризується персоніфікованістю, з іншого – персоніфікована влада формується та легітимізується демократичними способами [4].

Р. В. Білійчук відзначає, що «Україна знаходиться на перехідному етапі від тоталітаризму до демократії, то для нинішнього керівництва існує дві моделі розвитку демократії: створення гібридного режиму, що поєднує елементи автократії і демократії, і утворення стійкої, однак неконсолідованої демократії» [11, с. 16]. Дисертант все ж не погоджується з твердженням Р. В. Білійчука, що Україна на даному етапі формування політичної системи знаходиться на перехідному етапі між тоталітарним та демократичним режимом.

Ш. Ейзенштадт відзначає, що будь-які держави, які характеризувались авторитарним режимом та взяли курс на демократію нараховують «велику інституціональну різноманітність сучасних та усучаснених суспільств», що, в свою чергу, не може забезпечити повний перехід до демократії [114].

Отже, як засвідчує проведений аналіз, незважаючи на досить значну увагу, яку приділяють науковці таким проблемам як трансформація демократичних та недемократичних режимів, досі не існує теоретично та практично адекватного методологічного інструментарію, яких би дозволив в повній мірі розробити визначення поняття гібридних режимів та розробки їх класифікації. Тому у наступному підрозділі аналізуються основні концептуальні підходи до виокремлення гібридного режиму в окремий тип політичного режиму і розглянули наявні типології та характерні риси феномену гібридного режиму.

1.2. Особливості феномену гібридного політичного режиму

Так, з-поміж найбільш відомих спроб дослідити феномен проміжних форм політичних режимів можна виокремити праці таких зарубіжних вчених як Л. Даймонд [155], Г. О'Доннелл, М. Оттауей [206], Ф. Закарія [48], Т. Карозерс [149; 150], С. Левіцкі та Л. Вей [177], А. Шедлер [214; 215], Ф. Шміттер [133; 207] та ін. Серед вітчизняних дослідників, які займаються дослідженням демократичного транзиту та визначенням природи і характеристик політичного режиму на теренах України, варто відзначити роботи Т. Андрущенко [1], В. Горбатенка [95], Г. Зеленько [52; 53], Ю. Мацієвського [73], М. Михальченка [83], Т. Нагорняк [85; 86], О. Фісуна [123], Г. Шипунова [132] та ін.

Отже, головним завданням даного підрозділу є аналіз феномену гібридного режиму та проблеми концептуалізації.

Існують дві позиції, які в сучасній політології дозволяють гібридний політичний режим виділити в окрему категорію. Перша

позиція спирається на те, що при існуючих ознаках демократичного режиму в окремих політичних системах такі присутні «дефекти», які характеризують політичний режим як гібридний. Виходячи з даної позиції політичний режим доречно розглядати терміном «демократії з прикметниками» [151, р. 430-451]. Друга позиція характеризується тим, що сучасний режим є авторитарним, але характеризується наявністю окремих демократичних інститутів, що відрізняє його від класичних форм авторитаризму. Не важко помітити, що в рамках обох позицій політичний режим розглядається як «змішаний», що інтегрує в себе як демократичні, так і авторитарні характеристики. Простежимо становлення і еволюцію зазначених двох традицій в сучасній політології.

У вітчизняній науковій і публіцистичній літературі домінувала точка зору, згідно з якою «горбачовська» перебудова та її наслідки однозначно слід відносити до процесу демократизації [61, с. 47-51]. За кордоном спочатку також зазначені процеси розглядалися в контексті демократизації [207, с. 368].

Однак слід зазначити, для більшості праць характерні оптимістичні погляди відносно перспектив становлення демократії в європейських пострадянських державах, були дуже нечисленні.

Американський політолог Л. Даймонд у 1996 р. зазначав, що «третя хвиля» демократизації завершилась, підкреслюючи, що головною причиною її «спаду» стала трансформація політичного режиму низки країн не в ліберальну демократію, а в проміжну форму політичних режимів [155, р. 21]. З того часу з'явилась велика кількість різних підходів змішаних політичних режимів, що означає, по-перше, про високу актуальність теми і зацікавленість науковців проблемами вивчення перехідних типів політичних режимів, а по-друге – про різноманітність підходів до концептуалізації феномену.

Проте, компаративісти, не зважаючи на велику різноманітність підходів, залишаються єдиними у баченні дефініції змішаних політичних режимів. Змішані політичні режими визначаються як такі політичні режими, що не є ані демократичними, ані авторитарними, проте поєднують у собі як демократичні, так і авторитарні характеристики. Американський дослідник Г. Хейл спробував надати єдине визначення для змішаних типів політичних режимів. На думку Г. Хейла, поняття потребує удосконалення та уточнення, оскільки певні політичні режими можуть мати ознаки, які є унікальними і характерними лише для них. Так, наприклад, держави, що знаходяться у перехідному положенні між демократією та авторитарним політичним режимом, виявляють більш агресивну та експансіоністську зовнішньополітичну поведінку, їм притаманні нижчий рівень підприємницької впевненості («business confidence») і наявність глибоких проблем із забрудненням навколишнього середовища, а також частіше порушення функціонування системи формальних інститутів у порівнянні з демократичними і авторитарними режимами [168, р. 32].

Також однією з основних рис «змішаних режимів» є те, що вони, як відзначає С. Гантінгтон, є своєрідними «напів-збудованими будинками» («halfway house») у процесі до демократичного переходу, оскільки слід зазначити, що утвердження демократичного режиму більш реальне саме в процесі переходу з гібридного режиму ніж з авторитарного. На думку, С. Гантінгтона, змішані режими характеризуються «маятниковою» нестабільністю – між демократією і диктатурою. Причиною тому є слабо розвинений економічний, соціальний сектор держави, який тягне за собою присутність таких явищ як поділ усередині населення стосовно національної ідентичності. Зокрема, вчені відзначають, що ці причини є підставами до авторитарних тенденцій [147; 167].

Ж.-Ф. Гаге виокремлює характерні ознаки гібридного політичного режиму, які дозволяють його виокремити в окремий концепт. Зокрема, автором виділено концептуальні перешкоди при дослідженні гібридних режимів – повторюваність, стійкість, регіональна специфіка, проблеми типології.

Що стосується проблеми повторюваності, то, насамперед, це пов'язано з тим, що на сьогодні, за даними дослідників (окремо на цьому акцентована увага у п. 3.1 дослідження), гібридні режими у всьому світі – переважаюча форма політичних режимів, дану тенденцію пов'язують зі зруйнуванням біполярної системи міжнародних відносин. Починаючи з зазначеного періоду, співвідношення кількості держав з ознаками гібридних режимів в порівнянні з демократіями і автократіями майже не змінювалась [143]. Однак, якщо брати дослідження демократичних трансформаций, то слід відзначити що порівняно з тенденціями до 1990 року і після кількість гібридних режимів залишалась порівняно стійкою. Тобто, це показує, що дані режими не можна розглядати як феномен, який виник після краху біполярної системи міжнародних відносин.

Наступною характерною ознакою змішаного політичного режиму виступає стійкість. Л. Даймонд та М. Отгауей зауважують, що змішані режими характеризуються стійкістю та тривалістю. Проте, на думку дисертантки, дане твердження не обґрунтовано, адже як твердять дослідження Індексу політичних трансформаций, динаміка демократичних та авторитарних тенденцій, наприклад в окремих європейських країнах зазнала політичних змін, та не характеризується змішаністю (наприклад, Росія, починаючи з 2014 року). Лише останнім часом почали з'являтися дослідження, які освічують проблеми стабільності та динаміки змішаних політичних режимів. Отже, Л. Морліно, досліджуючи період з 1989 по 2007 роки, проаналізував

безперервність та змінюваність політичних режимів. Автор дійшов висновку, що «не менш як 26 із них можна класифікувати як «стабільні змішані режими», тобто такі, що були «частково вільними» впродовж 15 років і довше, і 9 випадків як «менш тривалі змішані режими», які існували більше 10 років без змін; попри те, з 45 випадків змішаних політичних режимів за цей період лише 7 здійснили транзит до демократії і 3 до авторитаризму» [Цит. за: 103]. Таким чином, дані режими не є «оптичними ілюзіями», або ж, як говорить Ж.-Ф. Гагне, перефразовуючи вислів С. Гантінгтона, вони не є «пісочними фортецями, які змиє хвилею демократизації або зворотною хвилею, деякі з них навіть перетворяться, так би мовити, на фортеці» [Цит. за: 103].

Наступною проблемою виокремлення змішаного політичного режиму, яка випливає з проблеми «стабільності» змішаних режимів в результаті транзитних процесів, які уповільнились – є проблема регіональної специфіки. Дана проблема ставить питання чому одні змішані режими переходять до демократії, інші навпаки – до авторитаризму.

Н. Браун і К. Кауффман відзначають, що однією з основних проблем, яка ставиться перед дослідниками демократичних транзитивних процесів – це можливість розрізнити «розтягнутий транзит» від стабільного змішаного політичного режиму тільки після того як конкретна країна успішно завершить цей транзит [161, р. 9]. На думку А. Ремізова, сучасні теорії, що пояснюють причини виникнення і стабільності змішаних режимів, більшою мірою підходять до країн Африки і Євразії (країн, де змішані режими виникли після 90-х), а доцільність застосування цих концепцій до країн Азії і Латинської Америки, на думку Ж.-Ф. Гагне, вкрай необґрунтована, оскільки саме в цих регіонах існують найстабільніші «змішані» форми режимів. На

додаток, якщо говорити про змішані режими, що створені на пострадянському просторі, то вони є найбільш нестабільними, частіше змінюють траєкторії свого розвитку (і в переважних випадках не в сторону демократичних перетворень)» [103]. Тому, на думку автора даного дослідження, необхідно окремо провести дослідження в окремих регіонах та визначити особливості демократичних та недемократичних транзитивних процесів (про це йде мова у 3.1 дисертації), використавши такі регіони як: 1) Близький Схід і Північна Африка; 2) Східноєвропейський, Кавказький та Центрально-азійський регіони пострадянської Євразії; 3) країни Азії і Океанії.

Наступною проблемою виокремлення змішаного політичного режиму – проблема дефініції і загальної типологізації. Приклад, одна країна може в себе вбирати декілька типів змішаного політичного режиму. Зокрема, дослідниками визначено такі типи політичного режиму, які поєднали в собі ознаки змішаного. Наприклад, політичний режим Малайзії А. Шедлер кваліфікував як «електоральний авторитаризм», Л. Морліно як «квазідемократію», М. Отгауей – «напіваавторитаризм», Л. Вей та С. Левіцкі як «змагальний авторитаризм». Виходячи з вищезазначеного влучною вважаємо думку німецького вченого М. Богаардса, який у своїх працях досліджував наслідки політичних перетворень «третьої хвилі» та зазначав, що саме присутність численних дефініцій підтипів демократії та авторитаризму, відсутність загальних критеріїв та ознак, які б дозволяли чітко визначати ознаки того чи іншого «змішаного» політичного режиму є основною проблемою для емпіричних досліджень [161, р. 400]. Автором роботи визначається, що доцільним є вирішення такої проблеми як перегляд старих та отримання нових методик у розробці та побудові існуючих індексів і рейтингів, які дозволяють визначити рівень

демократичної динаміки держав та відокремлення кожної держави до різних типів політичного режиму.

В. Меркель та А. Круассан можна вважати першими з вчених, які розробили цілісний теоретико-методологічний підхід до аналізу феномену змішаних політичних режимів.

Даними авторами було введено до наукового обігу поняття «дефектна демократія». Вони розуміють її як систему панування, в якій можливість доступу до влади регулюється за допомогою вагомого та існуючого універсального «виборного режиму» (вільних, таємних, рівних і всезагальних виборів), але при цьому відсутніми є інші гарантії базових політичних та громадських прав і свобод, а горизонтальний владний контроль та ефективність демократично легітимної влади серйозно лімітовані [Цит.за : 103; 146, р. 7]. Особливу увагу В. Меркель та А. Круассан звертають на те, «що в дефектних демократіях неформальні правила та зразки (клієнтелізм, персоналізм, корупція або картелі акторів, що виникають поза конституційними межами), обмежують алгоритм функціонування формальних, демократично легітимізованих інститутів. Вони порушують функціональні коди формальних інститутів, деформують або замінюють як значущі процедури і практики прийняття рішень. «Внаслідок цього на рівні ухвалення рішень демократія функціонує відповідно до нелегітимованих неформальних інститутів і правил, які перебувають у суперечці з принципами правової демократичної держави» [103].

В. Меркель наводить п'ять критеріїв, які визначають «дефектну» демократію: вибори, політичні свободи, громадянські права, горизонтальна відповідальність і ефективне право управляти [78]. Відповідно В. Меркель виокремлює чотири підтипи «дефектної демократії»: 1) «виключаюча демократія» – яка характеризується всіма

п'ятьмама критеріями, які виділені автором, а саме: порушення виборчого права за ознакою раси, етнічного походження, статі, власності, освіти або політичних поглядів; 2) «неліберальна демократія» – характеризується відсутністю чітких меж між виконавчою та законодавчою галками влади, а судова влада, не обмежує, в свою чергу, перші дві; 3) «делегативна демократія» – законодавча і судова влади здійснюють обмежений контроль над виконавчою гілкою, в той час як уряд у своїх діях майже не дотримується конституційних норм; 4) «опікунська демократія» – характеризується наявністю так званих «груп вето» (наприклад, військові рухи, міжнародні актори), які позбавляють демократично обраних представників народу доступу до певних політичних сфер [77, с. 6-17].

Незважаючи на те, що В. Меркель звертає увагу на взаємопов'язаність і важливе значення кожного аспекту ліберальної демократії, все-таки електоральний показник виконує функцію *primus inter pares* з-поміж «часткових режимів». Тому, по-перше, робиться наголос на народному суверенітеті як основі демократії, по-друге, визначається базовий критерій для розрізнення демократій від автократій – країни без реальних виборів вважаються автократичними і не включаються в типологію дефектних демократій.

В той же час Й. Мюллер і С.-Е. Скаанінг критикують деякі положення теорії В. Меркель, а саме:

- не до кінця зрозумілим залишається, яким чином розрізняються дефектні демократії від автократії, так як в своїй емпіричній роботі дослідники базувалися на розрізненні *ad hoc* (на розгляді даного конкретного випадку), а не в динаміці режимних змін;

- відповідність між «частковими режимами» і підтипами не досконала, так як тільки чотири підтипи дефектної демократії побудовані в результаті виокремлення п'ятьох «часткових режимів»;
- побудова одного із підтипів, а саме «виключаючої демократії», не відповідає основному визначенню дефектної демократії як системи панування, в якій доступ до влади регулюється за допомогою значущого та діючого універсального «виборного режиму»;
- деякі субкомпоненти поєднані з більш ніж одним «частковим режимом», наприклад права на політичну участь (поєднані як з виборчими, так і громадянськими правами) і незалежна судова система (поєднана як із громадянськими правами, так і з горизонтальною відповідальністю) [78, с. 23].

Також, ще одним пунктом критики, але вже з боку іншого західного дослідника – М. Богаардса – виступає те, що для В. Меркеля і А. Круассана існує тільки один основний показник – демократія, і не враховується інший – авторитаризм. Німецький дослідник пропонує вбудувати ці два концепти – дефектну демократію і електоральний авторитаризм (який є таким же «зменшеним» типом авторитаризму) – в один, «двокореневий», задля відображення всіх сучасних політичних режимів з обох сторін протилежних спектрів [183]. На нашу думку, можна погодитись з пропозицією М. Богаардса. Дійсно, оскільки будь-який реально існуючий політичний режим складається з багатьох компонент, цілком великою є вірогідність поєднання цих компонент у такі комбінації, коли елементи демократичних інститутів та процесів будуть в явному або неявному вигляді поєднуватись в межах однієї країни із певними авторитарними елементами. Більше того, суспільна традиція або звичка населення може навіть легітимізувати деякі авторитарні прояви формально демократичного політичного режиму, як це було, наприклад, за часів президентства генерала Де Голля у Франції.

Можна сперечатись відносно джерел авторитарних тенденцій в останні роки його президентства, але безсумнівно залишається наявність в цьому режимі як раз такого поєднання дефектної демократії та електорального авторитаризму, про які стверджує М. Богаардс у своїй критиці В. Меркеля та А. Круассана.

В даному контексті нашої уваги заслуговує бінарна типологія режимів, яку запропонував фінський дослідник М. Вігель. Взнявши за основу дві найбільш важливі, на думку науковця, засадничі ідеї демократії – принцип «електоралізму» і «конституціоналізму», вчений визначив:

- чотири мінімальні «електоральні» критерії – вільні, конкурентні, справедливі і всеохоплюючі вибори;

- чотири мінімальні «конституційні» критерії – свобода об'єднань, свобода вираження, право на альтернативну інформацію, свобода від дискримінації;

- чотири додаткові «електоральні» критерії – «електоральні повноваження» («electoral empowerment» – відсутність «замкнених політичних сфер», на які не розповсюджуються повноваження демократично обраних представників народу), «електоральна чесність» («electoral integrity» – принцип «одна особа – один голос»), «електоральний суверенітет» («electoral sovereignty» – відсутність зовнішньої «опікунської влади» над виборними органами) і «електоральна незворотність» (прийняття всіма без виключення результатів виборів, неможливість обмеження і перешкод на шляху здійснення своїх повноважень легально обраними посадовцями);

- чотири додаткові «конституційні критерії» – підзвітність і відповідальність виконавчої влади (наявність системи «стримувань і противаг»), підзвітність і відповідальність законодавчої влади, непідкупність бюрократії (відсутність систематичної корупції,

клієнтилізму або патримоніалізму), підзвітність і відповідальність органів місцевої влади (відсутність специфічних так званих коричневих зон в середині країни, на які не розповсюджується державна влада) [103].

Ці всі атрибути формують своєрідний «контрольний список» для класифікації політичних режимів, слідуючи якому і «порівнюючи» наявність тих чи інших атрибутів, М. Вігель виокремлює чотири основних типи політичних режимів: авторитарний, електорально-автократичний, конституційно-олігархічний і демократичний. Аналогічний «контрольний список» фінський науковець побудував і для розрізнення змішаних політичних режимів моделі [217].

До числа таких М. Вігель зарахував «електоральну», «обмежену» і «конституційну» демократії. На думку дослідника, така двовимірна типологія дозволяє значно вдосконалити з аналітичної точки зору можливість порівняння політичних режимів і їх якісних характеристик, так як, на відміну від одномірних шкал, вона дозволяє відповісти не тільки на питання що «більше або менше», але й «чого більше або менше» [187].

Цікавим, на думку дисертантки, є варіант типології недемократичних режимів, запропонований данськими науковцями І. Мюллером і С.-Е. Скаанінгом.

За основу своєї типології дослідники взяли три наступні атрибути демократичного режиму: електоральне ядро (вільні вибори), описане Й. Шумпетером, розроблена Р. Далем концепція політичних прав (право голосу, зібрань, організацій), і верховенство права, яке обґрунтував як необхідну умову демократії в своїх працях Г. О'Доннел. Причому, дослідники наголошують на тому, що відоме шумпетерівське мінімалістське визначення демократії як способу отримання влади шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців є більш

мінімалістським насправді, аніж загальноприйнято вважати. Визначення Й. Шумпетера ґрунтується на змагальній природі виборів (які в цьому випадку є «виключаючими» – «exclusive elections»), але зовсім не на їхньому вільному і справедливому характері (такі вибори є «включаючими» – «inclusive elections») [145, р. 268].

В результаті вчені побудували абстрактну драбинку, на сходинках якої по мірі наявності цих трьох атрибутів демократії (вибори, громадянські права, верховенство права) розташовані типи політичних режимів, від авторитаризму і мінімалістичної демократії до делегативної і ліберальної демократії. Пізніше, в одній з наступних своїх праць, Й. Мюллер та С.-Е. Скаанінг додали ще один атрибут – соціальні права як один із супутніх атрибутів демократії, що дозволило їм таким чином «продовжити» драбинку і розмістити в її найнижчій сходинці соціальну демократію [217, р. 4].

Ф. Шміттер і Г. О'доннел висунули концепцію «змішаних» політичних режимів та їх різновиди, які дані вчені запропонували назвати такими неологізмами, як диктобланда і демократура [206, р. 9-13]. Так само міркував С. Гантінгтон, який, аналізуючи перші підсумки політичних трансформацій в країнах пострадянського простору, відзначив, що загальною тенденцією розвитку «демократій третьої хвилі» стає їх перетворення в щось, що відрізняється від повністю демократичних режимів. За його словами: «Ми є свідками появи все більшого числа країн, які на шкалі «демократія – не демократія» знаходяться десь посередині між Данією і Китаєм» [169, р. 10].

Сутність феномену політичного режиму змусила науковців повернутись до розгляду питання дефініції. Перша, мінімалістська дефініція, сформульована вперше Й. Шумпетером, і сприйнята згодом С. Гантінгтоном та іншими вченими, ґрунтується на електоральній конкурентності як сутності демократії. Ці концепції мінімалістичної

демократії, які Л. Даймонд визначає як «електоральні демократії», визнають потребу в наборі громадянських свобод, які необхідні для змагальності та участі. Разом з тим вони не наділяють увагою передбачуваним базовим свободам і не намагаються включити їх до списку дійсних критеріїв демократії.

Л. Даймонд зазначає, що особливістю пострадянського суспільства є саме проміжне становище яке не дозволяє співвіднести його ні до ліберальної демократії ні до електоральної демократії. Щоб розібратися в динаміці режимної зміни і процесі розвитку демократії в контексті «третьої хвилі», в рамках якої відбувається і український трансформаційний процес, американський вчений вважає за необхідне допустити існування третьої категорії режимів, які не співвідносяться навіть з мінімалістською демократією, але в той визначає як «псевдodemократії». Ці режими можуть відповідати високим вимогам конституційних характеристик «електоральної демократії», в них легально діють опозиційні партії, проте вони позбавлені такої неодмінної для демократії якості, як наявність поля для відносно чесного електорального суперництва, здатного привести до усунення від влади правлячої партії. Л. Даймонд вважає, що прикладами таких «псевдodemократій» слугують багато пострадянських країн, такі як Росія або Казахстан, в яких сформувалися квазіінституціоналізовані системи влади [177].

Таким чином, Л. Даймонд при аналізі пострадянських політичних режимів рекомендує використовувати типологію, що використовує три класифікатори. Дана типологія передбачає врахування еволюційного характеру демократизації і має фіксувати проміжні стадії в рамках цього процесу. «Псевдodemократія» – це режим, який мінімально просунувся від авторитаризму. Більш розвиненою стадією – «електоральна демократія». Нарешті, консолідація демократії, що

означає розширення масових громадянських свобод і засвоєння демократичних цінностей на рівні політичної культури населення, дозволяє віднести режим до типу «ліберальної демократії».

У політичній науці однією з найбільш розгорнутих і обґрунтованих концепцій сутності перехідного режиму можна визнати теорію «змішаного режиму», яка запропонована Л. Ф. Шевцовою. В основі її концепції лежить теза, що в Росії відбулась внутрішня еволюція комунізму, і тому посткомуністичний режим з'єднує протилежні феномени: авторитаризм, демократизм, олігархічні елементи. Як зазначає науковець, «і системі влади, і політичного режиму, наявність в них елементів, властивих різним політичним системам, робить цю владу рухомою, вона може розвиватися в самих різних напрямках. З одного боку, гібридність породжує постійні протиріччя всередині системі влади, з іншого – охороняє систему від повторення радянського досвіду, тобто від несподіваного обвалу, коли неефективність одного системного блоку викликала розлад всієї системи. Гібридність системі залишає деяку можливість внутрішньосистемного реформування і навіть зміни режимів» [131, с. 478].

Досліджуючи проблематику типології перехідних режимів, Л. Ф. Шевцова зазначає, що російський досвід, як і досвід деяких інших країн пострадянського простору, не дозволяє в повній мірі віднести їх до вже розробленої класифікації. Серед них як найбільш схожі на пострадянські режими вона виділяє типи «делегованої демократії» та «бюрократично-авторитарної держави», які розроблені Г. О'Доннеллом на прикладі країн Латинської Америки [131, с. 508]. Проте, автор зазначає, поряд з рядом схожих характеристик, перехідні режими у країнах колишнього СРСР, які мають особливі риси.

Для усвідомлення сутності «змішаного режиму» Л. Ф. Шевцова вважає за необхідне розрізняти державу, систему і режим. На думку науковця в пострадянській Росії не склалася система, тобто сукупність різноманітних інститутів, які взаємодіють по вертикалі і горизонталі. Система в цьому розумінні підмінюється президентським режимом. Другою особливістю «змішаного режиму» є виключення сепаратизації між державою і режимом.

Концепція «конкурентного авторитаризму» здобула значне визнання серед науковців і була розроблена американськими політологами С. Левицкі і Л. Вейем, які одні з перших закликали відмовитися від використання різного роду категорій з розряду «демократій з прикметниками» стосовно тих режимів, які однозначно не демонструють рух у бік демократії. У цьому випадку такі визначення, як «делегативна демократія», «напівдемократія», «віртуальна демократія», «електоральна демократія», «неліберальна демократія» і багато інших вводять в оману щодо справжньої траєкторії розвитку режимів, які, що є очевидно, рухаються не в напрямку демократії [177, р. 52].

Концепція «конкурентного авторитаризму» встановлює виокремлення режиму, який слід відрізняти як від розвинутої демократії, так і від консолідованого авторитаризму. С. Левицкі і Л. Вей аргументують це тим, що сучасний демократичний режим може бути названий таким лише за умови відповідності їм чотирьом основним вимогам: 1) регулярної ротації еліт за допомогою вільних і справедливих виборів; 2) загальним виборчим правом; 3) захистом прав і свобод всіх партій, громадських організацій, ЗМІ та громадян; 4) обрані народом політики знаходяться поза покровительством військових, бюрократії, криміналу або інших тіньових груп.

В умовах конкурентного авторитаризму забезпечується функціонування базових демократичних інститутів, проте зловживання влади щодо опозиції тягне за собою те, що нормативні функції цих інститутів деформуються. Наприклад, вибори, які проводяться регулярно, із запрошенням зарубіжних спостерігачів і результати яких в загальному вигляді не фальсифікуються, здійснюються в умовах нерівних ресурсів між владою і опозицією. Остання обмежується на стадії висування своїх кандидатів, не має повноцінного допуску до ЗМІ і піддається іншим елементам пресингу з боку пануючої еліти. В результаті такі вибори можна оцінити як «вільні, але несправедливі». Таким чином, під конкурентним авторитаризмом розуміється режим, при якому представники влади зберігають демократичні інститути.

Американські науковці зазначають, що подібні режими неправильно розглядати як деформовані або «дефектні» форми демократії. Конкурентний авторитаризм не слід плутати з режимами, які Г. О'Доннелл позначив як «делегативна демократія» [89, с. 34-41] або іншими формами «демократій з прикметниками» тому, що «дефектні демократії», незважаючи на свою недосконалість, володіють базовими демократичними критеріями. Конкурентний авторитаризм – це режим, який не відповідає всім або декільком мінімальним критеріям [177, р. 52].

У той же час конкурентний авторитаризм різко відрізняється від традиційного авторитарного режиму. На відміну від чистого авторитаризму, в умовах конкурентного авторитаризму опозиція зберігає деякі простору свободи для своєї діяльності. Якщо повномасштабний авторитаризм відкрито і жорстко розправляється з опозицією, то в рамках конкурентного авторитаризму влада діє більш витончено, обмежуючи її адміністративними заходами за допомогою податково-фіскальних, судових та інших наглядових служб. Класичний

авторитаризм, такий як в Узбекистані, зберігає «кишенькову» опозицію, в той час як по-справжньому небезпечні для влади політики знаходяться в еміграції або у в'язниці. В рамках конкурентного авторитаризму влада нездатна ліквідувати опозицію як таку. І хоча вона активно маргіналізується, тим не менш, вона зберігає потенційну можливість використовувати демократичні інститути як потужні канали для свого прориву до влади. Саме тому в умовах конкурентного авторитаризму вибори для влади представляють певну загрозу, і вона до них ставиться з усією серйозністю. Можна сказати, що в умовах авторитаризму опозиція переслідується регулярно, в той час як режим конкурентного авторитаризму використовує непрямий тиск і адміністративний пресинг на опозицію особливо активно лише під час виборчої кампанії.

Т. В. Андрущенко розглядала прогноз зіткнення цивілізацій С. Гантінгтона, автором було доречно відзначено, що «спроби Заходу запровадити демократичні цінності в інших цивілізаціях наштовхуються на спротив, та, більше того, викликають повернення до місцевих традицій, наприклад, в звернення молоді до релігійного фундаменталізму» [1]. Автором зазначено, що «навіть найдемократичніші політичні режими як продукти тільки західної культури в не-західних цивілізаціях розвивались, як правило, в результаті західної цивілізації чи західного панування» [1].

Г. Зеленько аналізувала причини, характерні риси і прояв неконвенційної політичної участі в Україні, формулюванні висновків і застережень щодо подальшого політичного процесу та загрози повернення до авторитарного режиму [53].

Т. Л. Нагорняк розглядала процеси становлення діяльності і ролі соціокультурних інститутів в пострадянській Україні. Так, у своєму кандидатському дисертаційному дослідженні Т. Л. Нагорняк виявила «їх парадоксальність через невідповідність демократичних цінностей,

що ними декларуються, тим, які ними реально відтворюються, і через нерівноцінність форм взаємного впливу держави та інститутів, що доводить нерозвиненість політичної ролі останніх» [86, с. 7]. Крізь призму динаміки соціальних цінностей і політичних орієнтацій в контексті демократизації в Україні, Т. Л. Нагорняк визначила, що «демократичні імперативи українського суспільства не мають достатнього рівня легітимності; незадоволення сучасним політичним становищем держави не завжди активізує політичну і громадську активність, але завжди складає для того плідну базу; історичний парадокс: тоталітарні режими ХХ століття надзвичайно швидкіше брали ініціативу «суспільно-політичного орієнтування» у свої руки, хоча й не завжди реалізували те, що пропагандували; зазначений комплекс соціокультурних показників стає визначальним як для характеру трансформаційних змін, так і для визначення певної стадії процесу модернізації в Україні» [86, с. 10].

Ю. Мацієвський досліджував період останніх років президентства Кучми визначив як патримоніально-олігархічний авторитаризм [73].

Певним продовженням ідеї Ю. Мацієвського можна вважати роботу О. Фісуна, який досліджував політичний режим в Україні крізь призму концепції неопатримоніалізму, яку започаткували зарубіжні політологи під час дослідження політичних систем та режимів постколоніальних країн Латинської Америки, Азії та Африки. Для них було характерним поєднання традиційних та модерних елементів у функціонуванні держави, політичної системи та режиму [123]. Г. Шипунов у своїх дослідженнях констатував, що політичний режим України до 2014 р. мав змішаний, але сформований характер. Для його визначення варто застосувати поняття «гібридний політичний режим», який у сучасній політичній науці використовують для характеристики режимів, де поєднуються як авторитарні, так і демократичні методи

влади. Такі політичні режими за своєю суттю та ознаками не належать ні до демократичних, ні до авторитарних. Це поняття вживають у двох значеннях: широкому та вузькому. В першому випадку ним позначають всю сукупність тих політичних режимів, які за своїми характеристиками не належать ні до демократичних, ні до авторитарних режимів. У другому – для позначення одного з різновидів такого роду режимів [132].

В підсумку, незважаючи на останні, доволі успішні спроби науковців узагальнити попередній досвід з визначення та розробки типології гібридних політичних режимів, поки що так і не вдалося повністю усунути концептуальну плутанину, пов'язану із суперечливою природою даних режимів. Проте, незважаючи на наявність численних перепон, які стоять на шляху концептуалізації гібридного політичного режиму, можна з впевненістю сказати, що даний тип режиму може розглядатися як самостійний, окремий тип і як особлива категорія аналізу в рамках політологічних досліджень.

Висновки до 1 розділу

Підсумовуючи, можна відзначити, що в проаналізованих наукових працях, присвячених політичному режиму та гібридному режиму, зокрема, достатньо детально висвітлюються окремі їх риси та певні елементи співвідношення цих концептів. Відзначено, що на сучасному етапі узагальнення зарубіжного та вітчизняного досвіду обумовило появу оригінальних теоретичних та методичних розробок соціально-політичних аспектів гібридного режиму. Значними серед них є роботи таких вітчизняних вчених, як Т. Андрущенко, М. О. Баранов, О. Г. Михайловська, Т. Л. Нагорняк та інших авторів. Серед зарубіжних

вчених найбільший внесок у дослідження цих аспектів внесено в роботах Ж. Бешлера, С. Гантінгтона, Дж. Голдстоуна, Ш. Ейзенштадта та ін. Безпосередньо проблематика гібридних режимів розглядалась в роботах Л. Даймонда, Г. О'Доннелла, Ф. Закарія, Т. Карозерса, С. Левіцкі, А. Шедлерта, Ф. Шміттєра та ін.

Визначено, що у вітчизняній політичній науці все ще сформовано єдиного, загальновизнаного знання про сутність, природу, динаміку гібридних режимів, що і обумовлює потребу подальшого наукового аналізу. Крім того, серед науковців не розроблена єдина і всеосяжна класифікація гібридних режимів.

В той же час аналіз існуючих спроб їх типологізації дозволяє виділити електорально-автократичний та конституційно-олігархічний тип гібридного режиму.

Серед критеріїв розмежування типів гібридних режимів можна виділити рівень дотримання принципів «електоралізму» та «конституціоналізму», тобто ступінь свободи виборів, закріплення та гарантування політичних прав, ступінь реалізації принципу верховенства права, а також розгалуженість та забезпеченість соціальних прав у державі.

Встановлено, що існує три фактори, які визначають гібридний режим:

1) політична участь та залученість у міжнародні структури. Чим вища залученість, тим більші шанси переходу до демократії; закрита політика, в свою чергу, призводить до авторитаризму;

2) кількість «імітованих» демократичних інститутів. Чим більша кількість інститутів, тим більше у нього шансів поступово в неї перетворитися у демократичний режим;

3) наявність великого зовнішнього торгового і політичного партнера. Якщо це демократія (наприклад, США чи ЄС), режим буде

рухатися до демократії. Якщо це автократія, режим буде дрейфувати до автократії або розпадеться.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

2.1. Концептуальні засади дослідження політичного транзиту

В сучасних умовах для пострадянських країн вкрай важливого суспільно-політичного значення набуває вивчення транзитивних процесів. Феномен політичного транзиту є процесом, який полягає у трансформації тоталітарної, частіше авторитарної політичної системи країни в напрямку розвитку рівня демократії в державі та суспільстві. Успішність політичного транзиту обумовлена політико-культурними традиціями, історичними і соціально-економічними, зовнішніми та іншими структурними причинами та умовами. Інша справа, що в силу зазначених структурних обставин далеко не всі країни здатні трансформуватись у демократичні.

Одним із напрямків дослідження в сучасній політичній науці є вивчення політичного транзиту, як процесу соціально-економічних, політичних та інституційних перетворень, пов'язаних з рухом до більш демократичних способів організації політичної системи, суспільства та управління в державі в цілому. Завдяки працям зарубіжних теоретиків політичного транзиту цей напрямок отримав назву транзитології, що як науково-дослідницька галузь існує вже понад сорок років.

Дослідженню політичного транзиту присвячений широкий науковий доробок зарубіжних авторів, таких як С. Гантінгтон, Д. Расстоу, В. Гельман, Е. Гіденс, Л. Даймонд, А. Лейпхарт, А. Мельвіль та ін. Значний вклад у вивчення причин та проблем політичного транзиту внесли вітчизняні дослідники С. Г. Вонсович, І. Ю. Нісневич, О. Новакова, Т. Бельська, Л. Бунецький, І. Мезеря, О. Новакова,

О. Радченко та ін.

Проблемні питання розвитку транзитології як науки висвітлювались в працях російські вчених І. Хінтби та І. Кузнецова, а також білоруської дослідниці М. Шабасової. Кризу транзитологічної парадигми аналізував український дослідник О. Романюк.

Однак, на сучасному етапі в наукових працях часто ведеться мова про кризу сучасних транзитологічних досліджень [102, с. 9]. Вчені в своїх дослідженнях проводять опис проблем в застосуванні транзитологічної парадигми та навіть прогнозують занепад цієї наукової галузі. Разом з тим, сучасні практичні трансформаційні перетворення свідчать про інше. Таким чином, демократизаційні процеси, що відбуваються в світі шляхом трансформаційних переходів з використанням інститутів політичного транзиту показують необґрунтованість таких песимістичних прогнозів щодо розвитку транзитології. На думку авторки роботи, навпаки, теорія транзиту є важливим аналітичним інструментом при дослідженні сучасних демократизаційних перетворень в світі.

Для кращого розуміння даної наукової галузі слід звернути увагу на те, що західна «транзитологія» включає два напрямки. Перший пов'язаний суто з перехідним періодом та асоціюється з поняттям *tranzition*. Другий – аналізує модель перехідного періоду, тобто трансформацію політичного режиму, тобто *transformation*. В той же час, вітчизняні дослідники, як і решта представників традиції пострадянських країн, такого поділу на підгалузі не дотримуються. Так, російський вчений В. Гельман пропонує вживати поняття *tranzition* і *transformation* як синоніми [34, с. 16]. За такого підходу транзитологія розуміється як галузь політичної науки, що присвячена аналізу трансформацій. При такому тлумаченні виходить, що предметом транзитології стають ті політичні процеси, що викликають якісні зміни політичного режиму, а об'єктом – політичні інститути, актори та політико-правові норми і механізми, що

регулюють їх взаємодію.

Для перевірки обґрунтованості тверджень про кризу транзитології та формування перспектив її оновлення, слід розглянути генезу транзитологічних знань, проаналізувати внутрішню динаміку теорії переходів та спробувати сформулювати перспективні нові напрямки досліджень.

Після опублікування статті Д. Растоу «Переходи до демократії» у 1970 році відбувається становлення транзитології.

В зазначеній праці автор зазначає, що демократія є результатом політичної боротьби еліти, що завершилася «рішенням частини політичних лідерів прийняти існування різноманіття в єдності і інституалізувати деякі поворотні моменти в демократичній процедурі» [213, с. 357]. Єдиною необхідною для встановлення демократії умовою визначається незаперечність державних кордонів. На сьогоднішній день це твердження зберегло актуальність, так як політичні конфлікти і використання сили при їх вирішенні несумісне з демократичними принципами.

В середині 1980-х років відбувається подальший розвиток даного підходу у праці Г. О'Доннелл і Ф. Шміттер «Транзити від авторитарного правління: попередні висновки щодо невизначених демократій» [205, с. 156], що стала класикою транзитології. В роботі було проаналізовано досвід падіння диктатур і мирних «переходів» до демократичної форми правління в державах Європи і Латинської Америки. Автори крім аналізу ролі еліт, описали процес встановлення демократії без серйозних соціальних потрясінь шляхом укладання пакту між центристами старого режиму і помірним крилом демократичної опозиції.

Більшість наукових праць цього періоду була пов'язана з необхідністю концептуалізації хвилі демократичних переходів 70-80-х роках в низці країн Європи (Португалія, Іспанія, Греція) та Латинської

Америци (Аргентина, Бразилія, Чилі, Уругвай). В цей час структурний підхід до аналізу демократичного транзиту, його передумов та рушійних сил. Таким чином, відбувається становлення класичної транзитології, яка припускає, що «транзит», який визначався Г. О'Доннеллом і Ф. Шміттером як «проміжок (інтервал) між одним політичним режимом та іншим» [205], включає три основні стадії: лібералізацію, демократизацію і консолідацію.

Перша стадія лібералізації передбачає ерозію політико-ідеологічних та інших суттєвих конструкцій авторитарного режиму. Найчастіше вона проходить при наявності кризи легітимності влади, яка в свою чергу обумовлена проблемами та кризовими станами в економіці країни. Ця стадія пов'язана зі збереженням авторитарного режиму та передбачає його пом'якшення, головним чином, шляхом розширення прав і свобод та скорочення репресій.

Наступною за лібералізацією є стадія демократизації, яка передбачає зміну політичного режиму, інституціалізацію демократичного режиму. Проте вона не забезпечує формування міцних основ стабільної демократії. Ця мета досягається на останній (третій) стадії – консолідації демократії, яка передбачає складний, багатовекторний процес розвитку політичних інститутів та політичної культури суспільства, що передбачає вкорінення демократичних цінностей, формування поведінкових установок та норм, високий рівень правосвідомості громадян та соціальних груп, що призводить до утворення демократичної політичної системи.

1990-і роки привнесли в поняття «транзитологія» новий, більш різноплановий зміст. Ця галузь науки пов'язується з теорією та практикою демократизації, порівняльними дослідженнями. Вона стає уособленням аксіоматичної віри в безумовну перемогу культурних та політичних цінностей західної цивілізації.

В цей час суттєвий вплив на дослідження в галузі транзитології справила ідея «третьої хвилі» демократизації С. Гантінгтона [125, с. 234]. Автор вважав, що розпад радянської системи став частиною світового демократизаційного процесу, що бере свій початок з португальської революції гвоздик 1974 року та поширюється на країни Латинської Америки. Пізніше тенденція до розгляду політичних змін країн колишнього соціалістичного табору в одному ряду з відомими випадками демократизації піддається критиці. Так, зокрема, зазначалось, що посткомуністичний «транзит» пов'язаний не тільки з демократизацією, а й зі змінами в економіці, ідеології, формуванням національних держав тощо.

Далі почали піддавати критиці саме поняття «перехід». Оскільки в класичній транзитології перехід передбачає постійний рух в бік демократії, постійний процес демократизації. А на пострадянському просторі спостерігались просець переходу від авторитарного не до демократичного, а до гібридних режимів (так званої «сірої зони»). Спочатку вважалось, що такий перехід є частиною процесу демократизації, а гібридний режим – лише ланкою в низці перетворень, кінцевою метою яких є демократичний режим. З часом виявилось, що сформовані гібридні режими, що поєднують риси демократичного режиму та автократії, зберігались в країнах довгий час та стали усталеними, тобто подальшої демократизації в частині пострадянських країн не відбувалось. До таких країн слабо застосована термінологія, що була розроблена класичною транзитологією. Таким чином, транзитологічна парадигма сприймання історії як прогресу, що розуміється з точки зору західних цінностей, була розкритикована та ототожнена з вестернізацією [125, с. 199].

Отже, підсумки «третьої хвилі демократизації» на пострадянському просторі завдали істотного удару по теорії політичної транзитології,

оскільки в цих країнах відбувалась реставрація окремих елементів попереднього авторитарного режиму, що жодним чином в не вбудовувалось в сформовані в рамках транзитології прогностичні моделі. Частіше стали лунати думки про неспроможність цього наукового напрямку, ідеологізованість його аналітичних схем, «ретроспективність», тобто здатність описувати події тільки після їх завершення та неможливість формулювання пропозицій та рекомендацій щодо управління процесами переходу для їх оптимізації та прогнозування. Одночасно, така критика найчастіше будувалась на недостатньому знанні та неглибокому аналізі аналітичних та прогностичних схем та моделей транзитології [31].

Сучасний етап розвитку транзитології пов'язаний з усвідомленням того, що реальний політичний розвиток деяких країн, особливо на пострадянському просторі, не вписується в сконструйовані аналітичні схеми та моделі. Це посилює скептицизм по відношенню до транзитології як науки.

Отже, до реальних проблем, з якими стикається сучасна транзитологія, як слушно зазначає І. Хінтба, належать наступні:

– проголошена багатьма теоретиками загальна криза картини світу поставила під сумнів корисність транзитологічного знання. Так, американський політичний філософ Дж. Грей вважає, що теорія транзиту як оновлена версія «покійної» теорії модернізації, не в змозі пояснити нерациональний світ [39, с. 14];

– жорстку стадіальність перехідних процесів практика поставила під сумнів. Більшість пострадянських країн не пройшли окреслені етапи, а пішли альтернативними шляхами. Через відсутність необхідних структурних умов та передумов демократії, стадія консолідації демократії не відбулась в цих країнах, що стало основою для повернення до авторитаризму чи його елементів та становлення гібридних режимів. Тут

були сформовані псевдодемократичні режими, які ззовні здаються застиглими перехідними режимами (Росія, Грузія, Азербайджан). В частині країн склались класичні авторитарні режими (Таджикистан, Білорусь, Казахстан), часто з тоталітарною тенденцією (Узбекистан, Туркменістан);

– концепція «тривалих транзитів» зазнала краху. Вона передбачала, що в результаті тривалих протиріч між авторитарною елітою і опозицією країна має більше шансів прийти до стабільного демократичного режиму. Ця теорія також пояснювала періоди регресивного розвитку на шляху до демократії зі збереженням загальної тенденції демократизації. Однак, на практиці в пострадянських країнах таким чином було сформовано не перехідні мінливі форми політичних режимів як незавершені демократії, а усталені гібридні напівавторитарні режими, де була обмежена демократична передача влади від однієї політичної сили до іншої [126].

Своєю чергою, О. Романюк зазначає, що «правильніше було б нинішній етап розвитку транзитології рефлектувати як кризову стадію, на якій «панівна парадигма піддається випробуванню і перегляду». Криза не означає кінець наукового напрямку чи відмову від демократичних стандартів і процедур, зміну дискурсу. Криза не зумовлює перегляд ціннісних ліберально-демократичних орієнтацій транзитології. Вихід з кризи полягає у суттєвому оновленні її методології і теорії» [106, с. 11].

На думку авторки дисертаційної роботи, в першу чергу виникає необхідність вдосконалення категоріального апарату транзитології з урахуванням особливостей сучасного політичного процесу та політичних перетворень, які є неоднозначними та складними. Крім того, назріла потреба активно запроваджувати елементи якісних досліджень.

До перспективний напрямів дослідження слід віднести аналіз консолідації демократії, як стадії демократизації та однієї з можливих траєкторій політичних змін, її структурних та процедурних умов, які

визначають можливість проходження цієї стадії конкретною країною [78].

Новий поштовх в розвиток транзитологічних знань, на думку автора роботи, може привнести дослідження інститутів політичного транзиту. Практика країн Європи, Азії, Латинської Америки та Африки у XX та XXI сторіччі показала, що трансформаційні зрушення тут відбувались завдяки створенню особливих інститутів, які брали на себе завдання управління означеними процесами. Серед таких інститутів найчастіше називають установчі збори та тимчасові уряди [33, с. 191]. Отже, концепція інститутів політичного транзиту може допомогти ліквідувати розходження та відмінності політичної теорії та практики, сприятиме різнобічному вивченню процесів транзиту та розвитку транзитології.

Все вищенаведене дає змогу констатувати, що транзитологія на даний час має велике значення для політичної науки, оскільки дає можливість уявити хід політичного життя у його динаміці, проаналізувати зміни політичних інститутів, соціальних груп, політичних практик, ідей тощо. Транзитологія дає можливість виділити та проаналізувати основні чинники політичних змін, дослідити нестабільні складно організовані системи в період їх трансформації та пошуку найбільш оптимальної та ефективної форми самоорганізації з використанням світового досвіду, враховуючи власний історико-культурний потенціал. Крім того, транзитологія дає змогу дослідити та співставити глобальні світові тенденції соціально-політичного та економічного розвитку та локальні процеси, визначити вплив загального процесу демократизації на політичний процес перехідних та недемократичних країн, визначити фактори та тенденції глобалізації економічних відносин, ступінь інформаційного впливу провідних держав світу на країни, що розвиваються через засоби масової комунікації тощо.

Таким чином, слід констатувати, що транзитологія не вичерпала свого наукового потенціалу, і має кілька напрямів для теоретичного і

методологічного розвитку та оновлення.

Варто також відзначити, що в одних країнах політичний транзит відбувається швидше за інші. Це зумовлено ендогенними та екзогенними факторами, які потягли за собою виокремлення таких двох підходів як: структурний та процедурний підходи.

Представники структурного підходу до основних факторів, які впливають на транзитивні процеси відносять державу та націю, які створюють соціальні, економічні, культурні та ціннісні умови і передумови демократії [35], тобто, відсутній суб'єктивний фактор.

Г. Алмонд та С. Верба визначали культуру держави як основний структурний фактор успішного демократичного транзиту, зокрема, вони відзначали, що основними факторами, які позитивно впливають на утвердження демократії є цінності [142, р. 370]. Тобто, якщо історично у державі переважали елементи недемократичних режимів, то для успішного транзиту необхідний низка умов та факторів, які позитивно вплинуть на формування демократії. Зокрема, до таких факторів вони відносили: освіту, яка хоча і не повністю, але може вплинути на формування політичної культури; виховання лояльності до політичної системи – сюди відноситься обмін досвідом (революція, діяльність харизматичного лідера, ЗМІ, політичні партії, громадські неурядові організації і т. п.). Структуралісти до основних передумов переходу до демократії відносять: національну ідентичність; високий рівень економічного розвитку; масове поширення демократичних культурних норм і цінностей, довіра до політичних інститутів та ін.

Згідно підходу Й. Шумпетера, для успішного транзиту важлива «здатність демократичного процесу стійко та поступово відтворювати себе», не користуючись при цьому недемократичними методами та механізмами та «вирішувати поточні проблеми», які задовольнятимуть політичні процеси [Цит. за : 3]. Підхід Й. Шумпетера поклав початок

виникненню мінімалістських (процедурних) визначень демократії, які в різних варіаціях проводять тезу про електоральне суперництво як про сутність демократії.

Прихильники процедурного підходу («волонтаристського») вважають, що «соціальні, економічні, культурні та інші фактори не в змозі ні пояснити, ні передбачити, хто конкретно, які політичні сили і актори в певній ситуації будуть відстоювати недемократичний статус-кво або боротися за його повалення. Вони вважають, що дії політичних акторів, які ініціюють і здійснюють демократичний транзит, не зумовлені навіть їх «об'єктивним» положенням в суспільній структурі. Навпаки, їх «суб'єктивний» вибір сам творить нові політичні можливості» [76].

Процедурний підхід до аналізу політичних транзитів базується на стратегіях і практиках політичних акторів інституціонального, інфраструктурного та особистісного рівнів. Досягненням цього підходу виступає виявлення взаємозв'язків між характером взаємодії акторів різних рівнів і формою демократичного транзиту. Найбільш сприятливі для становлення демократії результати досягаються в умовах певного консенсусу між конфліктуючими і конкуруючими сторонами. При цьому важливо підкреслити, що подальший розвиток і вкорінення демократії передбачає все більшу трансформаційну активність акторів особистісного та інфраструктурного рівнів. В рамках даного підходу демократичний транзит це послідовність етапів, в ході яких реалізуються політичні практики і активність суб'єктів політики з метою побудови демократичного суспільства [16, с. 11].

А. Ю. Мельвіль сформулював гіпотезу про те, що «якщо на ранніх етапах транзиту переважне значення мають процедурні фактори, то на фазі вкорінення демократії, навпаки, головними стають фактори структурні» [76, с. 34]. Також значну новизну представляла спроба А. Ю. Мельвіля, який для моделювання політичної трансформації обрав

аналітичну методологію Д. Кемпбелла і його колег – так звану «воронку причинності» [75], яка апелює до синтезу структурного та процедурного підходів до політичного транзиту. Відповідно до цієї аналітичної методології, фактори, які впливають на хід демократичного транзиту – від первинної лібералізації режиму аж до започаткування нових демократичних інститутів і процедур, – могли б бути проаналізовані на наступних семи умовних рівнях змінних (від найбільш широкого макрорівня до максимально звуженого мікрорівня):

1. Зовнішнє міжнародне середовище (світова економічна ситуація, політико-стратегічні умови і відносини, міждержавні та міжнародні неурядові взаємозв'язку, «дух часу», або *Zeitgeist*), та ін.

2. Держава і націєутворюючі фактори (єдині територія і держава, почуття національної ідентичності тощо) – як умови і передумови самого руху до демократії.

3. Загальний соціально-економічний рівень розвитку та модернізації, або ступінь «осучаснення».

4. Соціально-класові процеси та умови (ступінь диференціації та розвитку соціальної структури, взаємини між класами і «несучими» соціальними конструкціями суспільства).

5. Соціокультурні та ціннісні фактори, тобто домінуючі в суспільстві культурно-політичні цінності й орієнтації.

6. Політичні фактори і процеси (взаємодія партій, суспільно-політичних рухів і груп інтересів, в т.ч. організованих, з новими політичними інститутами, згода цих політичних суб'єктів з продемократичними процедурами, вибір ними стратегій і тактик).

7. Індивідуальні, або особистісні, політико-психологічні фактори (конкретні дії та вольові рішення ключових політичних акторів, а також їх «харизматичність») [75].

М. С. Ашимбаєв в структурі політичного транзиту виділяє п'ять

основних складових: формування передумов транзиту, відправна точка переходу, мета транзиту, власне процес переходу і його якісне наповнення, і нарешті, результат транзиту [2]. Однак, Н. І. Кадук зазначає що наявність однакових етапів транзиту не робить всі переходи схожими один на одного, тому що їх завдання вирішуються щораз по-різному, у різній послідовності і у різні терміни. У зв'язку із цим Н. І. Кадук розглядає основні способи політичного переходу – пактовий, нав'язаний, реформістський, революційний [57, с. 12], проте можливості реалізації таких переходів різними інститутами не досліджується.

Бутенко А. П., А. В. Вахрамєєв, А. А. Язикова, В. Волков виокремили підхід детермінованості політичних процесів соціально-економічними явищами (наприклад, демократичні революції, або контрреволюції [18; 24; 27]. В. А. Колесников виокремив нормативний підхід, який передбачає, що об'єктом політичного аналізу є не тільки власне політична система і політичний процес, але й широка сукупність факторів суспільного розвитку [67].

Серед досліджень, присвячених проблемам політичного транзиту була зроблена спроба застосування комплексного синтезованого методологічного підходу (насамперед на основі поєднання принципів модернізації, системного політичного аналізу та компаративістики) [130].

Системна теорія вивчає проблеми досягнення політичної системою стабільності на основі взаємозалежності всіх її елементів. Це дозволяє комплексно поглянути і на векторність та стадії політичного транзиту [28].

Вартий уваги мінімалістський підхід, згідно якого «значна кількість держав світу зараховується до демократичних, тому сьогодні вибори проводяться в більшості країн. Іншими словами, з цієї точки зору число демократичних режимів у світі зростає. Все більше дослідників останнім часом помічають, що в багатьох з тих країн, де з недавніх пір проводяться

вибори, вони не привели до становлення демократії з такими її характеристиками, як верховенство закону, розподіл влади, гарантовані права і свободи громадян, включаючи свободу преси, зборів, совісті і т. п. Більш того, як показує практика, іноді вибори призводять навіть до зворотних результатів, тобто реанімації в деяких транзитних суспільствах елементів авторитаризму» [2]. Суперечливість мінімалістського підходу обумовлена тим, що критерій виборів при сучасних політичних технологіях та специфіки ведення політичної боротьби не завжди означає однозначну демократизацію суспільства, що переживає перехідний етап у своєму розвитку.

Можна стверджувати, що і демократія, і її інститути, і процедури завжди потребують легітимізації та масової підтримки, що, своєю чергою, базується на розповсюдженні та закріпленні в суспільстві відповідних – демократичних – цінностей і масових політичних орієнтацій. Вони відчутно впливають на хід демократичного транзиту, що особливо помітним стає у фазі консолідації демократії. Можна припустити, що демократичні інститути можуть бути встановлені без масової участі (початкові стадії демократизації), проте існувати без масової підтримки і підґрунтя у формі відповідних політичних орієнтацій та цінностей, демократія не в змозі. Саме в такому розумінні є всі підстави стверджувати, що розвиток і консолідація демократії передбачає також і масове сприйняття демократичної політичної культури, її норм та цінностей. Можна вважати, що існує двосторонній взаємозв'язок між політичними інститутами і політичними цінностями та орієнтаціями в процесі демократизації. З одного боку, існування й функціонування демократичних інститутів здійснює свій вплив на динаміку та розповсюдження демократичних цінностей, навіть незважаючи на їх недосконалість, незадовільність функціонування. З іншого – існують переконливі свідчення того, що наявність у суспільстві демократичних

цінностей здійснює, своєю чергою, вплив на нові демократичні інститути, що «прищеплюються» суспільству. Нерозвиненість громадянського суспільства в умовах посткомунізму значно більше впливає на перебіг трансформаційного процесу зовнішньополітичних чинників.

Отже, необхідно зазначити, що включення до процесу політичного транзиту посткомуністичних суспільств вимагає істотного перегляду методології та концептуальних засад дослідження переходів до демократії. Особливості вихідного пункту посткомуністичної трансформації зумовлюють більшу увагу до ціннісних та соціокультурних чинників політичного розвитку, адже пануюча в суспільстві ціннісна система, інституційована у політичній культурі, багато в чому обумовлює витоки, вид і особливості конкретного державно-владного режиму.

В. О. Ладані запропонувала серед існуючих концепцій виділити такі основні підходи демократичного транзиту як: «транзитологічний (основна увага приділяється формам реалізації – стабільність політичних інститутів, функціонування громадянського суспільства, демократична соціалізація громадськості (основні представники); інституційний – закріплення демократичних цінностей та принципів у державі (визначальною умовою виступає тривалість функціонування та рівень стабільності розвитку нових політичних інститутів); процедурний (вплив окремих політичних інститутів на рівень демократії (форма державного правління, ефективність конституційного реформування, тип партійної системи тощо); неоінституційний – перегляд ролі окремих політичних інститутів у процесі переходу до демократії; ціннісний – визначає особливості легітимізації демократичних інститутів через комунікативні канали політичної системи – політичну культуру та ментальність» [69, с. 70-71]. Таким чином, неоінституціоналізм, по суті, інтегрує положення структурного і процедурного підходів, хоча і відрізняється вираженою орієнтацією на включення в інституціональний дослідницький аналіз

структурних факторів, насамперед компонентів системи цінностей і стратегій політичної поведінки [65, с. 238].

Викладене дає підстави дійти таких висновків, що проаналізовані вище теоретичні підходи до аналізу політичного транзиту, в подальшому дозволять комплексно вивчити особливості перехідних політичних процесів, зокрема, основні особливості та фактори становлення гібридних режимів; проаналізувати ретроспективні особливості гібридних режимів; здатність чи нездатність політичної еліти до конвенційного типу політичної діяльності і т. п.

2.2. Методологічні підходи до комплексного дослідження феномену гібридного режиму у сучасних політичних процесах

З метою забезпечення комплексності та повноти дослідження поняття, змісту, особливостей феномену гібридного режиму у сучасних суспільно-політичних процесах, насамперед, необхідно визначитися щодо методів їх дослідження, що у подальшому має становити його методологічну основу.

В його рамках використовувались як загальнонаукові, так і спеціальнонаукові методи.

До першої групи належать методи індукції та дедукції, аналізу та синтезу, порівняння й аналогії, дескриптивно-конкретного опису та абстрактної інтерпретації, спостереження й експерименту, стратегічного аналізу та логіко-математичне моделювання.

Друга група представлена кількісними методами (індекс демократії, загальний індекс трансформації, складовими якого є статусний індекс та індекс управління), та якісними методами (історичний, порівняльний, структурно-функціональний та неінституційний методи, метод системного аналізу).

Серед останніх – історичний метод, що використовувався під час аналізу світового та вітчизняного досвіду демократичних та недемократичних переходів, а також факторів, що їм сприяють.

Історичний метод є одним з основних способів аналізу політичної реальності та обумовлена політичною практикою, адже саме використання зазначеного методу дозволяє уникати суб'єктивізму у політичному житті. Повне та чітке відображення політичних явищ та подій у ретроспективі, допомагає відтворити риси та особливості подій, які мали місце в конкретних історичних умовах [79].

Так, М. А. Польовий, зокрема, відзначає, що слід вирізняти історичний метод та історичний підхід [96]. Як відомо, під науковим методом зазвичай розуміють спосіб пізнання, дослідження явищ природи та суспільного життя. Це також прийом, алгоритм або спосіб дії. У найзагальнішому розумінні метод – це шлях, спосіб досягнення поставленої мети та завдань дослідження. Метод покликаний дати алгоритм пізнання – тобто, чітко описати послідовність дій дослідника в процесі пізнання, або, кажучи коротко, метод відповідає на питання: як пізнавати. Саме в ступені алгоритмічності міститься різниця між підходом та методом. В той час коли підхід визначає загальне спрямування дослідження, метод має надати конкретний шлях вирішення певної проблеми чи дослідницького завдання.

Виходячи з вищезазначеного, можна констатувати, що історичний метод має надавати певний алгоритм пізнання, причому не обов'язково в межах історичного підходу. І тут стикаємось з множинністю можливих історичних методів, які мають залежати від типів дослідницьких питань та типів джерел, що вивчаються. На думку автора роботи неможливо створити вичерпний перелік історичних методів, оскільки неможливо перелічити всі можливі типи джерел чи дослідницьких проблем, які виникатимуть за умов використання історичного підходу при вивченні

різноманітних наукових проблем.

Сутність історичного методу, не зважаючи на досить часте його використання в науці, трактується досить неоднозначно. Наприклад, Л. Ю. Свірідов обмежується вказівкою на те, що «історичний метод заснований на вивченні політичних явищ в їхньому розвитку» [93]. Під назвою історичний метод визначається як такий, що передбачає врахування історичного досвіду [128]. Або ж вказується на те, що «історичний метод вимагає вивчення політичних явищ в їх послідовному часовому розвитку, виявленні зв'язків минулого, сьогодення та майбутнього» [68]. Серед наведених визначень, перелік яких може бути продовжений, найбільш важливим нам уявляється останнє. Схожу думку висловлює Д. А. Керімов стосовно вивчення правових явищ: «Поза історичним контекстом, що зв'язує явища і процеси сучасності з тими явищами і процесами, які їм передували, так само як і з тими, що виникнуть на їх основі в більш менш віддаленій перспективі, неможливо пізнати саму цю сучасність. І це цілком природно, оскільки в суспільстві завжди є залишки минулого, основи сьогодення і зачатки майбутнього. Будь-яке сучасне явище або процес має своє коріння у минулому, яке через віддзеркалення в сьогоденні спрямовано в майбутнє. Тому наукове дослідження правових явищ і процесів не може обмежити себе їх станом лише на даний момент «наявного» існування, оскільки буде втрачений причинно-наслідковий зв'язок в історичному розвитку права» [58, с. 110].

Загалом погоджуючись з Д. А. Керімовим, М. А. Польовий пропонує таке формулювання: «історичний метод це такий метод, який вимагає (передбачає) вивчення будь-якого об'єкту чи проблеми дослідження, як такого, в якого є минуле, сьогодення і майбутнє. Отже, сутність цього методу як раз в тому, що якщо дослідник бажає зрозуміти сучасний стан будь-якого об'єкту, він повинен врахувати, що цей самий сучасний стан визначається минулим цього об'єкту, його сучасними

характеристиками (доступними для пізнання у певних формах), та його – об'єкту – майбутнім. В останньому випадку частіше за все йдеться про уявлення людей, які є складовими даного об'єкту, про це майбутнє» [96].

Можна погодитись з М. А. Польовим, що переважна частина об'єктів гуманітарного пізнання так чи інакше включає в себе людській вимір – чи то складається з певної кількості людей або їхніх дій, чи то залежить від людського впливу у вигляді рішень, дій чи міркувань. Як відомо, людина завжди діє у відповідності до певних власних уявлень про ситуацію, які диктуються власним життєвим досвідом, особливостями самосвідомості та знанням (або ж уявним знанням) фактів ситуації, що склалася [96]. Цілком логічним є те, що в цих уявленнях про ситуацію знаходиться певне місце й для майбутнього, оскільки будь-яка людина всім своїм досвідом навчена до очікувань певного майбутнього. Як зазначає у цьому зв'язку М. А. Польовий, «предметом додаткових інтелектуальних зусиль суб'єкта соціальної дії може бути намагання передбачати чи прогнозувати (власноруч чи за допомогою ворожіння тощо) це майбутнє та врахувати його у своїх діях, або, навпаки, ігнорувати думки про нього. Як правило, таке ігнорування не є однорідним та у різних випадках має різну часову глибину: навіть у відомому своєю байдужістю до майбутнього вислові маркізі де Помпадур «після нас – хоч потоп!» йшлося не про завтра, а аж про час після смерті автора цієї фрази та її сучасників. Водночас немає сумнівів, що коли в політичній взаємодії є кілька контрагентів та їх відносини (а це характерне для всіх політичних процесів за визначенням), той же попередній соціальний досвід вимагає від людини відмови від ігнорування майбутнього» [96].

Отже, раціональне свідоме застосування історичного методу при аналізі політичних процесів, пов'язаних з феноменом гібридних режимів, вимагає наступних дій:

- 1) з'ясування умов і причин (перш за все ідейних) виникнення гібридних режимів в суспільно-політичній думці;
- 2) аналізу процесів їхнього розвитку в різних державах;
- 3) з'ясування сучасних теоретичних і прикладних аспектів авторитарних тенденцій;
- 4) урахування того, які майбутні очікувані перспективи побудови демократичного суспільства впливають.

Порівняльний метод використано під час аналізу закономірностей та специфічних рис трансформаційних процесів в різних регіонах світу (на пострадянському просторі, в Латинській Америці, Азії тощо), їх порівняння, що надало можливість виявити спільні і відмінні риси цих процесів. Зокрема, у п. 3.1 при дослідженні світового досвіду гібридних трансформацій було встановлено, що соціальна та політична інклюзивність в ПРС знаходяться під меншим впливом таких чинників як демократичний характер і властивості політичного режиму країни. А також етнічно однорідні національні держави, такі як Вірменія або Монголія, а також порівняно різнорідні країни, такі як Білорусь чи Росія, забезпечують більш сприятливі умови для широкої участі. Високі рівні соціально-економічної нерівності, як в Грузії, створюють потенціал для соціальної ізоляції і конфліктів, якщо ці питання не будуть розглядатись в ході ринкових реформ. Також розглявши такі країни Центральної Азії як Киргизія, Таджикистан і Узбекистан [144], було встановлено, що високі показники бідності обмежують інклюзивність в цих суспільствах.

Структурно-функціональний метод дав змогу розглянути поняття політичного режиму та виявити його складові елементи. Зокрема, даний метод дозволив охарактеризувати ознаки, які відрізняють конкурентний авторитаризм від традиційного авторитарного режиму. Зокрема, у п. 1.2. відзначається, що, на відміну від чистого авторитаризму, в умовах конкурентного авторитаризму опозиція зберігає деякі простору свободи

для своєї діяльності.

Зазначений метод також використовувався при дослідженні демократичних тенденцій в регіоні ПРС. Було встановлено, що обмежені ресурси і сильне почуття національної ідентичності сприяли створенню і політичному виживанню демократично обраних керівників і законодавчих органів в Грузії, Молдові та Україні.

Неоінституційний метод застосовувався при аналізі інституційної складової процесів демократичних та реверсивних переходів, а також при аналізі людського фактору, що сприяв демократизації або, навпаки, реверсивному руху держави.

Одним з найважливіших підходів у політичній науці є метод системного аналізу. Даний метод дозволяє оцінити тенденції та особливості демократичних та недемократичних перетворень у суспільно-політичних процесах.

Метод системного аналізу визначив специфічні принципи і методи наукового пізнання систем. Системні принципи відбиваються в поданні про інтегративність і емерджентність властивостей будь-якої системи, їх відмінності від властивостей її частин, причому з позицій глобального еволюціонізму весь Всесвіт може бути представлений як єдина гіперсистема, що складається з величезної кількості взаємопов'язаних підсистем. Крім того, більшість реально існуючих систем розглядаються як відкриті і дисипативні, що в додатку до живих (і в тому числі соціальних) систем описується через поняття гомеостазу. Цим принципам відповідає специфіка методу системного аналізу: тепер синтез передуює аналізу, тобто замість розчленовування системи на елементи дослідник повинен визначити те ціле, частиною якого треба вважати даний об'єкт, описати поведінку або властивості цілого, а вже потім вивчати властивості об'єкта за його ролями і функціями в цілому. Крім того, системний підхід тісно пов'язаний з філософськими методами, особливо з

діалектикою як вченням про загальний зв'язок і загальний розвиток, оскільки той же глобальний еволюціонізм представляє світ як єдину систему, яка розвивається. В свою чергу, ідея розвитку вимагає розгляду історії системи і особливо актуалізується завдяки синергетиці як теорії самоорганізації порядку з хаосу, виникнення та еволюції нових систем.

Як і в зарубіжних дослідженнях, у вітчизняній науці інтегративною властивістю соціальних систем визнавалася взаємодія людей, а стосовно до політичних систем такою властивістю виступала взаємодія з приводу влади. На основі вищевикладених принципів і методів дослідження політичних систем в другому розділі цього дисертаційного дослідження була сформульована концепція застосування методу системного аналізу до дослідження феномену гібридних режимів.

Методологічна специфіка системного аналізу полягає в тому, що метою дослідження є вивчення закономірностей і механізмів утворення складного об'єкта з певних складових. При цьому особлива увага звертається на розмаїття внутрішніх і зовнішніх зв'язків системи, на процес об'єднання основних понять у єдину теоретичну картину, що дає змогу виявити сутність цілісності системи. Системний підхід у дисертаційному дослідженні дозволив виявити характерні риси гібридних режимів, зокрема виявити загрози демократії (п. 4.2.).

У роботі застосовувались і емпіричні дослідження. Так, найбільш комплексну методологію та масштаб досліджуваних перехідних країн включають: емпіричні дослідження виміру рівня демократичності перехідних країн міжнародної неурядової організації Freedom House у рамках дослідницької моніторингової програми Nation in transit; прикладні дослідження трансформаційних процесів Фонду Бертельсмана; соціологічний аналіз громадськості перехідних країн австрійського вченого К. Херпфера у рамках дослідницької програми «Барометр нових демократій».

У сфері прикладної порівняльної політології найбільш показовими вважаються моніторинги виміру рівня розвитку демократії міжнародною неурядовою організацією Freedom House. Починаючи з 1973 р. ХХ ст., дослідницька організація проводить щорічний моніторинг виміру рівня демократії у світовому та регіональному вимірах.

Аналізу трансформаційних процесів перехідних країн, у тому числі й по відношенню до регіону Центральної Європи, присвячені дослідження у рамках програми Nation in transit [143]. Найбільш комплексні дослідження за програмою було проведено, починаючи з 1997 р. Експертами Freedom House щороку оприлюднюються результати моніторингу рівня демократичності транзитивних країн у формі дослідницьких есе [188; 189; 190; 191; 192; 193; 194; 195; 196; 197; 198; 199; 200; 201; 202; 203; 204].

Сутність методології Nation in transit полягає у наступному: у досліджуваній країні проводиться ряд соціологічних опитувань, на основі яких респонденти відповідають на сукупність фіксованих питань однакових для громадян кожної країни; відповіді на кожне питання оцінюються у балах, а не у відсотках; питання формулюються таким чином, щоб визначити ступінь демократизації по відношенню до 7 показників демократичності: 1) рівень корупції; 2) рівень розвитку громадянського суспільства; 3) якість роботи органів центральної влади; 4) ефективність місцевої влади; 5) демократичність виборчого процесу; 6) ступінь незалежності та ефективність судової системи; 7) ступінь незалежності засобів масової інформації.

Кінцеві показники зводять до шкали оцінювання демократизації від 1 до 7. Показник 1 означає найбільшу ступінь демократичності, показник 7 – найменшу.

Використання досліджень Nation in transit дозволило проаналізувати демократичний розвиток Центральної Європи та Євразії показали

автократичні тенденції, які характеризувалися радикальною державною політикою. Протягом 2010–2011 років в таких державах як: Росія, Казахстан, Білорусь, Азербайджан, Таджикистан відбувалися масові протести та демонстрації, наслідком яких стали радикальні дії з боку держави та прийняття нового законодавства, які обмежують право на мирні збори та утворення неурядових організацій.

Також встановлено, що з 2000 року, однак, число таких режимів більш ніж подвоїлося, і середній рахунок демократії Євразії впав з 5,4 до 6,03 в масштабі на 7 пунктів. Визначено, що країни в Євразії та Європі, які знаходяться під загрозою військової діяльності від прилеглої Росії та її агресивної пропаганди, спрямованої на їхніх російськомовних національних меншин, країни на східних околицях ЄС ризикують перебільшити із заходами, які загрожують свободі слова та іншим громадянським свободам. Протестний рух, відомий як Євромайдан, також викликав сплеск активності громадянського суспільства, який тривав протягом усього року, з групами громадян, які співпрацюють в розробці урядових реформ і наданні допомоги постраждалим в результаті конфлікту на сході. Ще один позитивний тренд – державний тиск на ЗМІ помітно знизився протягом 2014 року.

Кількісним показником досліджень світових тенденцій трансформації є Загальний Індекс Трансформації [113]. В основі формування Загального Індексу Трансформації знаходяться два емпіричні рейтинги, які формуються на основі експертних оцінок та результатів соціологічних досліджень. Головне практичне призначення індексу полягає в емпіричному вимірі рівня розвитку демократії у країні і розробці загального показника за останні декілька років. Дослідження проводились, починаючи з 1998 року, і періодично видавались у формі колективних дослідницьких есе.

Першим компонентом Загального Індексу Трансформації є

Статусний Індекс, який відображає ступінь прогресу кінцевого переходу до демократії та ринкової економіки досліджуваних країн. Відповідно до результатів трансформації у політико-економічних галузях, досліджувані країни поділяються на 5 груп: консолідовані демократії на основі ринкових відносин – сюди входять країни з найбільш значними успіхами у процесі переходу до демократичних політико-економічних відносин; позитивні країни для формування консолідованої демократії на основі ринкових відносин; країни із суттєвими проблемами у формуванні консолідованої демократії на основі ринкових відносин; країни із несприятливими умовами для формування консолідованої демократії на основі ринкових відносин; країни зі значними перешкодами на шляху формування консолідованої демократії на основі ринкових відносин.

Другим компонентом Загального Індекса Трансформації є Індекс Управління. Індекс Управління спрямований на оцінку ступіню демократичності управління у країні. Показник вираховується, виходячи з числових показників рівня складності управління.

Вказаний індекс дозволив у п. 3.1. дослідження визначити проблеми трансформації до демократичного режиму в умовах низько розвинено економіки (наприклад, в країнах Близького Сходу).

Починаючи з 1991 р., К. Херпфер проводив порівняльні соціологічні дослідження трансформаційних процесів у рамках програми «Барометр нових демократій». Предметом аналізу стали політичні, економічні та соціальні зміни у посткомуністичних країнах [113].

Соціологічні дослідження безпосередньо у посткомуністичних країнах проводились шість разів – у 1991, 1992, 1994, 1996, 1998, 2001 рр. Найбільш показовими у контексті сприйняття демократії на рівні громадськості були порівняльні соціологічні дослідження 1994, 1996 та 1998 рр. Соціологічні дослідження в рамках програми «Барометр нових демократій» дозволили у п. 4.1 прослідкувати авторитарні тенденції у

суспільно-політичних процесах.

Висновки до 2 розділу

Таким чином, визначено, що феномен політичного транзиту та зворотних змін політичного режиму розглядався як зарубіжними, так і вітчизняними вченими. Незважаючи на індивідуальний шлях демократичного переходу кожної країни дослідниками було сформульовано основні передумови успішного транзиту, його стадії, їх особливості та фактори, що на них впливають.

Серед сучасних досліджень політичного транзиту можна виділити три групи теорій: ті, які аналізують перехід до демократії; розпад демократичних режимів та делегативну демократію.

Встановлено екзогенні та ендогенні фактори авторитарних тенденцій. Відповідно до цього в теорії сформувалось кілька підходів до розуміння основних факторів, що впливають на транзитивні процеси: структурний (розглядає в якості рушійної сили таких процесів діяльність держави та нації зі створення культурних, економічних та соціальних передумов демократії), процедурний (виходить з думки про те, що демократичний перехід обумовлений суб'єктивним вибором політичних акторів в конкретних політичних обставинах), аналітичний (виходить з поєднання попередніх двох, з домінуванням того чи іншого на різних стадіях переходу), підхід детермінованості політичних процесів соціально-економічними явищами, системний, ціннісний, мінімалістський (заснований на критерії виборів) та неоінституційний (передбачає перегляд ролі конкретних інститутів в політичному процесі).

Визначено методологічну основу дослідження гібридного режиму. До першої групи належать методи індукції та дедукції, аналізу та

синтезу, порівняння й аналогії, дескриптивно-конкретного опису та абстрактної інтерпретації, спостереження й експерименту, стратегічного аналізу та логіко-математичне моделювання.

Друга група представлена кількісними методами (індекс демократії, загальний індекс трансформації, складовими якого є статусний індекс та індекс управління), та якісними методами. Серед останніх – історичний метод, що використовувався під час аналізу світового та вітчизняного досвіду демократичних та недемократичних переходів, а також факторів, що їм сприяють. Порівняльний метод використано під час аналізу закономірностей та специфічних рис трансформаційних процесів в різних регіонах світу (на пострадянському просторі, в Латинській Америці, Азії тощо), їх порівняння, що надало можливість виявити спільні і відмінні риси цих процесів.

Структурно-функціональний метод дав змогу розглянути поняття політичного режиму та виявити його складові елементи.

Неоінституційний метод застосовувався при аналізі інституційної складової процесів демократичних та реверсивних переходів, а також при аналізі людського фактору, що сприяв демократизації або, навпаки, реверсивному руху держави

РОЗДІЛ 3

ГІБРИДНІ РЕЖИМИ У СВІТОВОМУ ТА ВІТЧИЗНЯНОМУ КОНТЕКСТІ

3.1. Світовий досвід гібридних політичних трансформацій

Користуючись Індексом демократії слід відзначити, що темп глобальної демократизації прискорився після початку її так званої «третьої хвилі» в 1974, і особливо після падіння Берлінської стіни в 1989 році. Протягом 1970-х і 1980-х, більше ніж 30 країн перейшли від прихильника жорсткої руки до демократичних політичних систем. В останні роки хвиля пост 1970-х демократизації сповільнилася або, в разі деяких країн, повністю змінена. Відповідно до вимірювання системи Economist Intelligence Unit половина населення в світі тепер живе в демократії деякого виду. Однак в останні роки, спостерігається практика повернення до авторитарного режиму.

В процесі дослідження було виявлено чотири показники, за допомогою яких можна комплексно проаналізувати весь світовий досвід гібридних політичних трансформацій. Такими індикаторами є політична участь, верховенство права, політична та соціальна інтеграція, інклюзивність та недискримінація. Саме ці фактори соціо-політичного життя дають можливість всебічно охарактеризувати перебіг політичного транзиту як демократичний чи недемократичний.

Також, враховуючи ряд культурно-історичних, географічних, релігійних, ментальних, соціо-політичних, економічних та інших особливостей було доцільно проводити даний аналіз виходячи з регіонального розташування країн. Так, в даному підрозділі проводиться аналіз зарубіжного досвіду гібридних політичних трансформації в регіонах: 1) Близького Сходу і Північної Африки;

2) Східноєвропейських, Кавказьких та Центрально-азійських країнах пострадянської Євразії; 3) країни Азії і Океанії.

Почати розгляд гібридних політичних трансформацій можна з країн Близького Сходу і Північної Африки, які не так давно пройшли колосальний досвід демократизаційних перетворень, проте на сучасному етапі в даному регіоні спостерігаються тенденції до гібридизації режимів [166].

Регіон Близького Сходу і Північної Африки демократично відставав від усіх інших країн. В ньому налічується вісім безкомпромісних і сім помірних автократій, які панують в цьому регіоні на фоні з лише двох неповноцінних виборчих демократій (Ірак, Ліван) і однієї країни, яка знаходиться на шляху до ліберальної демократії (Туніс) [184].

Історично, можна виділити три чинника які сприяли закріпленню слабких демократичних стандартів в регіоні, а отже широко розповсюдженому єдиновладдю:

По-перше, це надмір природних ресурсів, особливо в районі Перської затоки, довгий час підтримували багаті правлячі еліти і допомагали придушити будь-які політичні хвилювання.

По-друге, революційна хвиля спрямована проти європейських окупантів і внутрішніх королівських сімей з 1950 по 1970-і роки (Алжир, Єгипет, Іран, Ірак, Лівія, Туніс) підняли саме військових лідерів на вищі політичні позиції. Після цього постійний стан конфлікту з Ізраїлем в поєднанні з внутрішніми ісламістськими загрозами наділив військових правителів широкою легітимністю.

По-третє, специфічне розуміння ролі релігійних діячів в суспільстві дали королівським сім'ям в Йорданії, Марокко (обидві сім'ї ведуть родинне коріння від Пророка Мухаммеда) і Саудівській Аравії

(як хранителям святих місць в Мецці і Медині) майже безмежні позиції сили.

Через це опір даного регіону демократизації тривав десятиліттями. Незначні тенденції викликані на початку 2000-х років в основному через тиск США і ЄС не привели до більшої демократичності, навіть були використані правителями для подальшого підтвердження свого лідерства. Багато країн даного регіону в той час перетворилися на «фасадні демократії», зберігаючи при цьому своє самодержавне ядро. Реальних змін не відбулося, цей факт був прийнятий західними державами, як плата за безпеку в регіоні.

Названі причини спонукали величезне здивування і подив, як всередині, так і за межами регіону, коли протестуючі маси примусово скинули довгострокових диктаторів Бен Алі, Хосні Мубарака, Муаммара Каддафі і Алі А.Салеха з їхніх посад в 2011 році [105]. Однак, демократичні зміни, які послідували за цими переворотами були дуже неоднозначні: насправді, з точки зору політичних трансформацій з 2012 по 2014 рік ситуація в регіоні в цілому ледь покращилася.

В результаті арабської весни, тільки Туніс був знову внесений до списку країн, які знаходяться на шляху до демократії. Алжир, Єгипет і Лівія досягли поліпшення, але все ще не дотягують до мінімальних стандартів в області прав громадян, в результаті чого вони відносяться до країн з групи «помірних автократій». Незначні (але помітні) поліпшення були припинені суттєвими погіршеннями в Бахреїні, Омані, Судані, Сирії та Ємені, останні дві країни в даний час вважаються державами з невдалою трансформацією (в разом з Іраном і Суданом) [184].

Повстання 2011 року призвели до суперечливих ефектів на всьому Близькому Сході і в Північній Африці. Єгипет, Лівія і Туніс досягли вражаючих успіхів в сфері політичної участі громадян, і в меншій мірі,

в сфері верховенства права. Зокрема, останній пункт зіткнувся з широкомасштабними невдачами в Єгипті (влада пояснила погіршення посилаючись на боротьбу з тероризмом) і Лівії (в основному, в результаті розпаду державності в період після зміщення колишнього лідера Муаммара аль-Каддафі) хоча спочатку в 2011 і 2012 роках рівень сподівань був високим.

Проте, хвиля повстань також привела до погіршення в країнах, де уряди були більш успішними в боротьбі проти демонстрантів. Невдачі були найбільш драматичним в Бахрейні та Сирії, а також в Ємені, де відбулася подальша ерозія верховенства права, незважаючи на зміни президентів 2012. Єдиним винятком тут є Кувейт, який зберігає відносно високий рівень захисту політичних і громадянських прав, тим не менш досі залишаючись автократичною державою.

Аналіз гібридних тенденцій на сучасному етапі політичної трансформації в цьому регіоні почнемо з рівня політичної участі.

Важливу роль вибори відіграють тільки в Лівані і Тунісі. В цілому по всьому регіону поширеною залишається підтасовка голосів, недобросовісна агітація і шахрайство з бюлетенями.

Хоча в 2012 році в Лівії відбулись напрочуд вільні, справедливі і професійно організовані вибори, в 2014 році вибори до Установчих зборів і парламенту були відзначені явкою менш ніж 15 % [208]. В Іраку вільні і справедливі вибори відбувались починаючи з 2007 року, але в останні роки тенденції погіршились. Деякі з монархій Перської затоки (Оман, Катар, Саудівська Аравія, ОАЕ) проводять вибори тільки на муніципальному рівні, отже, на національному рівні має місце брак будь-якої демократичної легітимності. Різде зниження відбулося в Єгипті; вибори 2014 року, на яких було обрано президента Абдель Фаттаха аль-Сісі, не відповідали навіть основним критеріям того, щоб називатись вільними і справедливими [90]. Парламентські вибори були

оголошені на осінь 2014 року, але довгий час уряд відтягував встановлення точної дати.

Також рівень політичної участі в даному регіоні значно страждає через недостатній рівень забезпеченості громадянських та політичних прав.

Наприклад, в ряді країн, зокрема в Алжирі, Єгипті та Сирії права на свободу об'єднань і зібрань порушувались десятиліттями, і були усунуті тільки в результаті арабської весни.

В 2011 році після повалення президента Мурсі, єгипетська влада на декілька місяців ввела нічну комендантську годину, що явно ускладнювало здатність громадських об'єднань зустрічатися і вживати заходів. Суворі обмеження зібрань та об'єднань є нормою в країнах Перської затоки, включаючи Іран, в той час як Ємен був позитивним винятком, оскільки його період демократизації почався в першій половині 1990-х років. Ліван зберіг свої традиційні ліберальні закони стосовно громадських об'єднань та зборів, не дивлячись на неодноразові громадянські війни і внутрішні конфлікти; в той час як в Лівії періоду після повалення режиму Каддафі обмеження на зібрання були повністю зняті в першу чергу через втрату своїх повноважень центральним урядом з наступним скочуванням країни ледь не в анархію.

Що стосується, наприклад, свободи медіа та преси, то після ряду косметичних реформ, пов'язаних з приватизацією телевізійних каналів і впровадженням супутникових технологій, які проводились багатьма урядами, щоб задовольнити вимоги Заходу, зараз журналісти стикаються з багатьма (явними і неявними) перешкодами на шляху їх діяльності, а також ризикують практично випадковим чином опинитися в тюрмі. Крім того, громадянські війни і злочинні угруповання зробили Ірак, Лівію, Сирію та Ємен вкрай небезпечними для журналістів [184].

Свобода політичних висловлювань часто порушується неприпустимістю критики представників вищої державної влади; наприклад, влада Єгипту попереджає висловлення в підтримку забороненого Мусульманського Братства або будь-якої критики нинішнього режиму. Позитивні ознаки можна побачити в Ірані після виборів президента Хассана Рухані, хоча заклики громадськості до більшої свободи засобів масової інформації та легалізації Twitter і Facebook, залишаються без відповіді.

Переходячи до аналізу за другим показником – верховенством права, зазначимо, що в даному регіоні верховенство права існує в основному на папері. На практиці ж режими грубо ігнорують права громадян і використовують надмірне насильство по відношенню до критиків і дисидентів.

Сирія є найбільш яскравим прикладом руйнувань, викликаних невіглаством і негідною поведінкою клептократичних режимів. Надія досі існує в Тунісі, де в 2011 році за повстаннями послідували успішні кроки в напрямку зміцнення верховенства права. Єгипет, тим часом, несподівано припинив свій демократичний період, і, швидше за все, там скоро відбудуться ще більші зловживання владою та законом, ніж були перед повстаннями.

Демократичний принцип розподілу влади, необхідний для утвердження в багатьох випадках гальмується накопиченням влади у виконавчій гілці, часто це відповідно до конституції (особливо в монархіях), але іноді і в порушення конституційних принципів. Парламенти мають значні наглядові повноваження тільки в Іраку, Кувейті, Лівані та Тунісі. Розоділ влади додатково гальмується через існування впливових сімей і кланів, які домінують над політикою і бізнесом. Це звичайна практика в монархіях Перської затоки, але вона існує також в Алжирі, Марокко та інших країнах. Верховний лідер

Ірану Аятолла Хаменеї і його Рада Вартових керують поза будь-якої системи стримувань і противаг [184]. Таким чином, офіційний поділ повноважень між урядом і парламентом сильно зменшується, незважаючи на те, що парламент успішно домігся відставки окремих міністрів.

Судова влада в даному регіоні також не спирається на верховенство права. Тільки ліванська судова система має значний ступінь незалежності, хоча конфесійні квоти і політичне втручання тут також існують. Судді і адвокати Йорданії також діють відносно вільно, але їх рішення і поведінка майже завжди відповідають загальній політиці монарха. Нові конституції в Єгипті і Тунісі гарантували незалежність судової системи; проте, в той час як для Тунісу прогноз залишається позитивним, судові органи Єгипту зіграли важливу роль в недавньому урядовому переслідуванні членів і прихильників мусульманського братства [184]. У всіх інших країнах, судові органи явно існують для підтримки автократичних режимів і діють без прив'язки до професійної етики або звичайного професіоналізму.

Громадянські права і не гарантуються, і добре не захищаються по всьому регіону. Ситуація в Судані викликає особливу тривогу, не тільки через територію Дарфура, який розривається конфліктами на заході та в спірних районах уздовж свого нового кордону з Південним Суданом, а взагалі по всій країні. Особливу занепокоєність викликають порушення громадянських прав жінок, які сприймаються як громадяни другого сорту, зазнають масових позбавлень волі і сексуального насильства, спрямованого проти жінок-активістів. Проте, жінки стикаються з дуже схожими умовами в інших понівечених громадянською війною країнах, включаючи Лівію, Сирію і Ємен, і страждають від різних форм дискримінації в більшості інших арабських країн, зокрема в галузі сімейних законів. У той час як жінки з сімей вищого класу часто мають

доступ до вищої освіти і займають високі посади в політиці і бізнесі, багато жінок нижчих соціальних класів часто не мають прав на прийняття рішень, і повинні слідувати рішенням їх партнерів-чоловіків.

Демонстрації в багатьох країнах були зустрінуті масовим насильством з боку держави, зокрема, в Бахреїні, Єгипті, Ірані та Саудівській Аравії, де ув'язнені часто катувались і їм було відмовлено у доступі до юридичної допомоги, не дивлячись на те, що це право автоматично закріплюється в конституціях і законах [184].

Наступними індикаторами, через які можна відслідкувати гібридні тенденції в трансформаціях це політична та соціальна інтеграція.

Партійні системи в більшості країн БСПА розвинені тільки початково. Навіть Ліван має серйозні недоліки у своїй партійній системі, яка в основному є відображенням визначальних кланових поділів в країні. У Єгипті і Сирії, домінування державних партій залишило опозиційні партії позбавленими більшості ресурсів, в той час як багатопартійні системи передбачають можливість політичного вибору, який не існує на практиці. У Єгипті, заборона Національно-демократичної партії Мубарака і партії Свободи і Справедливості Мусульманського братства виключили ці дві потужні партії від майбутньої політичної діяльності [184].

Незважаючи на аналогічний історичний фон, Туніс був напрочуд успішним у створенні партійної системи, яка пропонує значимий політичний вибір між партіями з різною програмною орієнтацією, починаючи від колишніх опозиційних груп до абсолютно нових партій, які відкрито конкурували за голоси виборців на парламентських виборах 2014 року [184]. У деяких країнах Перської затоки, в тому числі Омані, Катарі, Саудівській Аравії і ОАЕ, формування політичних партій не допускається.

Інтеграція громадян в політику відбувається через самоорганізовані групи, а не через офіційних осіб. Однак, обмежувальне законодавство, як правило, перешкоджає створенню справді впливових організацій громадянського суспільства. У той час як число НУО величезне в деяких країнах регіону, більшість з них не отримують достатнього фінансування. Картина груп інтересів Лівану знову ж таки представляє собою лише відображення міжкланових поділів, в той час як в Алжирі, Єгипті, Йорданії, Марокко та інших країнах, НУО часто поглинені державою. Незалежні групи інтересів часто сприймаються як потенційна загроза державній владі, особливо, після того як ісламістські партії і організації отримали велику частину соціальної підтримки від таких груп.

Жодна з країн регіону не демонструє значний розвиток соціального капіталу. З одного боку, соціальна самоорганізація не заохочується в репресивному політичному середовищі, крім того високий ступінь поляризації та соціальні конфлікти ще більше знижують довіру серед населення. Крім того, громадська активність часто відбувається вздовж кланових розмежування, і не перетинає кордону між релігійними або етнічними групами. Це особливо стосується Лівану, але властиве і для племінних товариств Лівії, Сирії та Ємену. Багаті монархії Перської затоки надають широкий спектр послуг для своїх громадян, і це той фактор, який знижує потребу в соціально орієнтованій спільній діяльності в середині суспільства.\

Якщо переходити до четвертого індикатора, а саме інклюзивності суспільства в політику та рівних можливостей для всіх, зазначимо, що доволі активне громадянське суспільство існує в більшості країн, але політичне суспільство залишається дуже мало розвиненим. У жодній з країн політичні партії не відіграють істотної ролі. Це стосується навіть

Лівану, де партії по суті є політичне розширення конкретних племінних або кланових інтересів. Це є одним з найбільших недоліків регіону.

Якщо припущення, що успішна демократизація вимагає досить розвиненого політичного суспільства вірне, то перспективи для розвитку більшої демократії в регіоні залишається на низькому рівні. Більшість урядів беруть активну участь у збереженні існуючого статус-кво. В Омані, Катарі і Об'єднаних Арабських Еміратів, уряди слідують політичному курсу з точки зору соціально-економічної участі та рівних можливостей для людей, але політична участь громадянського суспільства та політичний активізм не заохочуються.

Тим часом, державна ідентичність, як правило, досить висока, за винятком Іраку, Судану і Ємену, кожна з країн стикається з сильними рухами за незалежність.

Проте, слід зазначити, що високі оцінки рівня державної ідентичності в Єгипті, Лівії та Сирії (станом на початок 2013 року) на сьогодні явно застаріли. Територіальні суперечки можуть стати ще більш актуальною проблемою в майбутньому, оскільки соціальне відчуження вже сьогодні є однією з нагальних проблем. Зокрема, в країнах чия економіка не заснована на нафті, широкі верстви суспільства страждають від економічної депривації і ледь включені до соціальної політики і програм соціального забезпечення [184]. Оскільки населення в багатьох країнах регіону все ще росте, демографічний тиск вимагає термінових і комплексних рішень, а прогнози зростання населення від ООН є особливо тривожним для Єгипту та Ірану.

Соціально-економічні бар'єри дуже низькі в монархіях Перської затоки, але досить високі в інших країнах регіону. Багатство, вироблене державним домінуванням в економіці виявилось недостатнім для підвищення добробуту широких верств населення, і остання з 1990-х років хвиля приватизації в основному призвела до подальшого

збагачення саме влади. Це стосується навіть Саудівської Аравії, тому що ті, хто не належать до королівської сім'ї або до афілійованих кланів досить часто живуть в злиднях, з високим рівнем бідності особливо в східних районах країни і передмістях великих міст, таких як Джидда, де багато людей живуть в нетрях. Соціальне відторгнення особливо впливає на велику кількість заробітчан з країн Африки та Азії, які часто працюють в нестерпних умовах і на основі рабських залежностей. Релігійні меншини, такі як багаї в Ірані або шиїти в Єгипті і в Лівані часто позбавлені громадянських прав.

Рівні можливості ускладнені племінними розколами і/або релігійними і патріархальними поняттями суспільства, це має недоліки для багатьох людей, але особливо для жінок. Де-юре ці порушення менші в колишніх соціалістичних республіках, таких як Туніс і Єгипет, але навіть там, особливо в сільській місцевості, з дівчатами часто поводяться менш прихильно з точки зору освіти, охорони здоров'я, пошуку роботи і шлюбу.

Інші форми дискримінації також зберігаються, зокрема, найм до державних установ або навіть у приватні компанії часто ґрунтується на родстві, а не рівні кваліфікації або досвіду. Те ж саме відноситься і до державних послуг, які найчастіше в першу чергу спрямовуються на регіони або клани, близькі до режиму країни. Соціальна дискримінація зокрема впливає на сектор освіти. У той час як державні школи часто не в змозі надати студентам адекватну освіту, навчання в приватних школах є перешкодою для дітей з бідних сімей.

Відсутність соціальної самоорганізації є однією з найбільших перешкод для успішної демократизації в регіоні, і ця ситуація, ймовірно, продовжиться через незацікавленість режимів в підвищенні можливостей і впливу груп громадянського суспільства. Хоча поширення бідності, особливо в колишніх соціалістичних республіках

(Алжир, Єгипет, Сирія, Ємен) збільшило попит на соціальну самоорганізацію, проте важко повірити, що зростаючі потреби в цих областях можуть бути задоволені громадськими організаціями. У міру того як успіх ісламістських груп, таких як Брати-мусульмани в Єгипті історично ґрунтувався на їх соціально-орієнтованій і само організованій діяльності, уряди будуть намагатися зберегти жорсткий контроль над існуванням і діяльністю низових організацій, оскільки вони сприймаються, як потенційна основа для майбутньої опозиційної активності [184].

Підсумовуючи інформацію по даному регіону варто не забувати, що тут також є група монархій, влада яких не заснована на факторі нафти і які не відчували серйозних змін після 2011 року, це Йорданія і Марокко. Обидві можуть бути позначені як «стабільні гравці середнього рівня», ситуацію там не можна назвати ні особливо поганою, і не особливо хорошою.

За виключенням демократичного Лівану, всі країни регіону потерпають від загального недорозвинення верховенства права. Арабська весна принесла певні поліпшення з точки зору політичних прав в країнах Північної Африки починаючи з Алжиру в східному напрямку, але навіть в цих країнах верховенство права досі демонструє основні недоліки. Отже, в майбутньому основна увага повинна бути сфокусована не тільки на політичних процесах і організаціях, але і на захисті громадянських прав та належного функціонування судових установ.

В цілому, демократичні цінності і інститути все ще недостатньо розвинені в регіоні, навіть після переворотів 2011 року. Тільки Туніс зробив успішне просування на шляху до демократії, заснованої на його відносно сильному парламенті і порівняно слабкому президенті, що по суті дуже рідкісна модель державного устрою в регіоні, де більшість

держав мають необмежено сильного(владного) главу держави (тільки Ліван і, частково, Кувейт мають аналогічну модель устрою). Відповідно, довіра до демократичних інститутів досить низький у всіх країнах, і цей факт також виражається в низьких показниках явки на вибори. Недавні події виявили глибокі тріщини між секуляристами і ісламістами, чиї уявлення про владу і легітимність істотно розрізняються. Проблеми державності також існують в країнах, що постраждали від громадянських воєн, зокрема в Іраку, Лівії, Судані, Сирії та Ємені, і Бахреїні. Територіальні суперечки існують в Алжирі, Єгипті, Ірані, Марокко і Саудівській Аравії.

Наступний регіон на якому автор зосередив увагу це Східноєвропейські, Кавказькі та Центрально-Азійські країни пострадянської Євразії (ПРС). Хоча 13 Східноєвропейських, Кавказьких та Центрально-азійських країн пострадянської Євразії поділяють спільне минуле в якості складових республік колишнього Радянського Союзу, сьогодні вони проявляють велику різноманітність політичних режимів.

У Грузії, Киргизії і Україні, демократія виникла з масових протестів проти фальсифікації виборів у 2003 – 2005 роках. Молдова була в змозі підтримувати конкурентоспроможні політичні режими з початку 1990-х років [184].

На противагу цьому, інші сім країн ПРС відображають траєкторії, які з первісної боротьби за владу серед еліт і в деяких випадках періодів політичної плюралізації привели до реконсолідації авторитарного правління. Домінуючі політичні еліти у Вірменії, Азербайджані, Білорусі, Казахстані, Росії, Таджикистані, Туркменістані та Узбекистані сприймають вибори в якості єдиного законного режиму доступу до політичної влади і проводять регулярні президентські, законодавчі та місцеві вибори. Проте, президенти і правлячі політичні партії

забезпечують собі перемогу за рахунок використання різних маніпуляційних та репресивних методів. Поділяючи цю рису, авторитарні режими значно відрізняються в межах їх підтасовок і в окремих випадках політичних репресій, кооптації, патронажу

П'ять демократичних режимів в пострадянській Євразії організовують регулярні, вільні і в значній мірі справедливі вибори, які призводять до передачі влади між конкуруючими політичними силами. Проте, демократії Грузії, Киргизії, Молдови та України не можна вважати стабільним або консолідованим, оскільки правлячі політичні представники часто зловживають своїми посадами з метою експлуатації державних ресурсів і розширення своїх мереж клієнтелістського обміну. Законодавці, суди та інші формально незалежні інститути занадто слабкі, щоб тримати правлячі політичні еліти підзвітними. Ці недоліки щодо горизонтальних механізмів підзвітності поглиблюються слабкістю організації незалежних засобів масової інформації та громадянського суспільства.

Вісім авторитарних режимів в регіоні варіюються в залежності від ступеня відкритості.

Оскільки Вірменія і Росія стикаються з певними проявами політичної конкуренції, незалежними ЗМІ та громадянськими свободами, вони можуть бути класифіковані як виборчі авторитарні режими.

Узбекистан і Туркменістан відзначають інший кінець авторитарного спектра, складаючи замкнуті автократії, які забороняють і переслідують політичну опозицію, пригнічують громадянське суспільство і порушують громадянські свободи і права людини.

Азербайджан, Білорусь, Казахстан і Таджикистан знаходяться між цими двома авторитарними полюсами, поєднуючи проміжні рівні репресій і відкритості.

Політичні еліти і громадяни в регіоні ПРС в цілому згодні в утвердженні демократії як ідеї і принципу, але при цьому мають широко різноманітні і в деякій мірі невизначені погляди про те, що демократія означає на практиці, і як реалізувати її в своїй власній країні. Зв'язки з Європою, обмежені ресурси і сильне почуття національної ідентичності сприяли створенню і політичному виживанню демократично обраних керівників і законодавчих органів в країнах ПРС. Ці всі структурні умови були присутні в Грузії, Молдові та Україні. За останні 15 років, економічні, політичні та культурні зв'язки з Європою поглибилися, а національна самосвідомість збільшилася з згасанням радянського досвіду [184]. Ці тенденції також впливають на інші країни ПРС, але доходи від природних ресурсів (Азербайджан, Казахстан, Росія), великий контрольований державою сектор економіки, що субсидується Росією разом з більш слабкою національною ідентичністю (Білорусь), а також своєрідні пост-імперські вірування (Росія) та загрози (Вірменія) послабили їхній вплив.

У Центральній Азії, зв'язки з Європою, як правило, слабкіше, і соціально-економічна, політична і культурна модернізація більшою мірою асоціюється з Росією. Політичне керівництво сприяло створенню та підтриманню демократичних інститутів в Киргизії. Проте, їх майбутнє залишається невизначеним в світлі недавньої міжетнічної напруженості в Киргизії.

Специфічною в даному регіоні є і політична участь. Регулярні вибори проводяться в усіх країнах ПРС, але тільки парламентські та / або президентські вибори в Грузії (2012 р., 2013 р.), Киргизії (2010 р., 2011 р.) і Україні (2012 р., 2014 р.) мають приблизні стандарти вільного і справедливого виборчого процесу. Навіть в цих країнах виборчі процеси і інститути є часом спірними і, як і раніше, продовжують ускладнюватись порушеннями.

В інших країнах регіону уряди і парламенти обмежують право агітувати і балотуватися на посаду, виключаючи або маргіналізуючи групи і політиків, які виступають проти режиму. Правлячі політичні еліти та їх прихильники або агенти володіють і використовують адміністративний ресурс, щоб впливати на голосування. Часто використовуються методи маніпуляції, які включають підкуп голосів, залякування виборців, вкидання бюлетенів, дезінформацію виборців і визнання виборчих бюлетенів недійсними. Для правлячих політичних еліт, вибори служать способом демонстрації масової підтримки діючих президентів і пропрезидентських партій, розширення соціальної бази політичного режиму, а також способом підвищення інформованості еліт стосовно соціальних проблем суспільства. У 2013 році шляхом саме таких виборів підтвердились діючі президенти в Азербайджані і Таджикистані.

Прагнучи попередити «виборчі революції», які б повторили Помаранчеву революцію в Україні або революцію троянд в Грузії, авторитарні політичні режими в регіоні ПРС всі більш обмежують права на свободу об'єднань та зібрань. В Росії прийняли закон, який зобов'язує громадські групи реєструватися в якості іноземних агентів, якщо вони отримують іноземне фінансування і займаються політичною діяльністю.

У 2013 році в Азербайджані були посилені реєстраційні правила для зарубіжних організацій та НУО, які мають іноземне фінансування, а також введені обмеження на здатність НУО збирати кошти. У Туркменістані іноземні гранти для НУО повинні бути схвалені урядом. Політики в ряді країн Центральної Азії, по суті, копіювали російське законодавство про «іноземного агента». Правоохоронні органи в Росії, Узбекистані та інших країнах проводили більш часті і агресивні перевірки організацій громадянського суспільства [184].

Права на свободу об'єднань і зібрань відносно добре встановлені і захищені в Грузії, Молдові та Україні. Наприклад, в 2013 році Україна спростила умови і процедури, що регулюють реєстрацію громадських об'єднань та благодійних організацій [204].

Утвердження верховенства права також проходить дуже нестабільно. За винятком Молдови, всі держави ПРС мають напів-президентські чи президентські системи правління. Сильні президенти домінують у виробленні політики в усіх цих системах, спираючись на формальні і неформальні повноваження і механізми політичної координації.

Грузія, Киргизія і Україна після демократичних проривів скоротили конституційні повноваження своїх президентів. У Грузії, повноваження президента були зменшені в 2010 році, зі змінами, які набувають чинності після президентських виборів в жовтні 2013 року Грузія пережила період «співжиття» з жовтня 2012 по листопад 2013 року, з правлячою більшістю і президентом, які представляли дві основні протидіючі політичні сили. Киргизький президент продовжує чинити сильний політичний вплив на парламент і уряд, хоча конституційне положення президента було ослаблено в 2010 році. Подібні конституційні поправки, які ослабили президентську владу в Україні були прийняті в 2004 році, скасованих у 2010 році і відновлених в лютому 2014 року після колапсу режиму президента Віктора Януковича. Контроль В. Януковича над парламентом зменшився після парламентських виборів у жовтні 2012 року, а після того, як він наказав застосування насильства проти демонстрантів, які зібралися на Майдані в Києві, в загальні зазнав краху.

У доповіді ICG було розглянуто скошення в бік авторитаризму Грузії. Уряди західних держав, які вважали Грузію островом демократії в морі неліберальних режимів, були вражені тим, як в листопаді 2007 р

уряд придушив мирні акції протесту, застосувавши для цього несумірні сили. Починаючи з «революції троянд», проте, адміністрація президента М. Саакашвілі ставала все більш нетерпимою до інакомислення в міру того, як вона прагнула реформувати неефективні пострадянські інститути, стимулювати розвиток вкрай слабку економіку, відновити контроль над відкололися регіонами Абхазією і Південною Осетією і протидіяти втручанню в свої справи свого сусіда Росії. Намагаючись відновити свій імідж демократа, Саакашвілі призначив проведення дострокових президентських виборів на 5 січня 2008 року, на яких він, як очікується, отримає перемогу [171].

Уряд Саакашвілі занадто часто діяв оминаючи закон. Зокрема, концентрація влади в руках невеликої групи людей, котра сповідує одні й ті ж погляди, еліти, і нетерпимість до критики привела до порушення демократичних принципів. Стає все більш очевидним кумівство при призначенні на посади у вищому ешелоні влади. Система інституціональних «стримувань і противаг» була порушена, в системі правосуддя все більше панує свавілля, права людини занадто часто порушуються, а свобода слова обмежена.

Невідповідне застосування сили проти мирних демонстрантів, насильницьке закриття приватного телеканалу і введення надзвичайного стану спричинило за собою припинення однозначної до теперішнього часу підтримки грузинського керівництва з боку Заходу.

Заважає верховенству права в регіоні той факт, що в багатьох країнах ПРЄ президентські укази широко використовуються в якості заміни законів, тим самим підривають авторитет законодавчого органу. Президенти підтримують неофіційний поділ повноважень шляхом врівноваження впливу різних центрів сили. Два авторитарні уряди вже почали робити обережні кроки в напрямку децентралізації: Росія ввела прямі вибори губернаторів регіонів, хоча в даний час вони попередньо

відбираються муніципалітетами і президентом; а Казахстан дозволив місцевим представницьким органам обирати керівників районного рівня та сільських органів місцевого самоврядування [184].

Судові органи в більшості країн регіону продовжують залежати від президента і широкої виконавчої влади. Виконавча влада часто контролює або впливає на призначення суддів, визначає судові бюджети, і може перешкодити справі. Більшість країн ПРЄ все ще намагаються реформувати посаду генерального прокурора, який представляє собою незалежну гілку влади і тримає далекосяжні наглядові та слідчі повноваження, успадковані від радянських часів. Ряд урядів здійснили реформи, спрямовані на підвищення адміністративного потенціалу та ефективності судів в судовому вирішенні ділових суперечок. Ці реформи спрямовані на вдосконалення організаційних і правових умов для інвестицій.

Грузія прийняла ряд законів, що зміцнюють автономію судової системи а прокурорські функції виконує міністр юстиції. Молдова прийняла закони в жовтні 2013 року, спрямовані на зміцнення професійної відповідальності суддів.

Порушення громадянських прав стають все більш частими в багатьох країнах ПРЄ. Механізми та інститути для переслідування, покарання і виправлення таких порушень формально встановлені, але не працюють надійно. Війна на сході України і придушення опору на Північному Кавказі, спричинили за собою численні вбивства і інші порушення прав людини. Особи, що належать до етнічних і інших меншин стикаються з дискримінацією в багатьох країнах ПРЄ. Домінуючі політичні еліти використовують ворожість по відношенню до негетеросексуальних меншин, а в своїх засудженнях оцінюють Захід як морально вироджену культуру. Вороже ставлення до неслов'янських мігрантів активізувалися в Росії, що призвело в жовтні 2013 року до

антимігрантських заворушень, спровокованих російськими націоналістами в Москві. Кілька держав Центральної Азії використовували погрози ісламістського радикалізму як привід, щоб обмежити права релігійних громад.

У більшості прикладів, демократії пострадянської Євразії мають сильніші інститути політичного представництва, ніж авторитарні режими. Крім того, партії, групи інтересів та організації громадянського суспільства є більш ефективними в посередництві між суспільством і політичною системою.

Авторитарні режими в Азербайджані, Білорусі і Казахстані інституціоналізували і диференціювали канали територіально-функціонального представництва інтересів, але вони менш відкриті, ніж в демократичних державах, і дають привілеї певним групам інтересів і лобі. У закритих автократіях Узбекистану і Туркменістану, політичні партії та об'єднання існують, але вони або жорстко контролюються правлячою групою або пригнічені. Недовіра пронизує громадську сферу, і громадянська самоорганізація значною мірою обмежується приватними колами дисидентів [184].

В партійних системах більшості авторитарних держав ПРС домінують пропрезидентські партії, які контролюють значну більшість місць в їх парламентах. Пропрезидентських партій також часто користуються підтримкою номінально незалежних членів парламенту, тим самим розмиваючи межі парламентської підзвітності. Всі авторитарні режими в ПРС дозволяють(терплять) в рамках своїх парламентів наявність таких незалежних депутатів і лояльних до режиму "опозиційних" партій. У грудні 2013 року навіть Туркменістан, найбільш репресивна автократія ПРС, зменшив парламентське домінування пропрезидентської партії (90 % місць) з метою включення нових парламентських партій, що представляють бізнес, жінок і

молодь. Такі додаткові партії виконують важливі для режиму легітимаційні та координуючі функції, оскільки вони дозволяють різним верствам суспільства виражати свої інтереси; це в свою чергу дозволяє урядам кооптувати представників цих сегментів, і в той же час відволікати виборців від груп, які виступають проти режиму.

Партійні системи в демократичних режимах є більш конкурентоспроможними, але вони не структуровані відповідно до чітких програмних відмінностей. Політичні партії тут організовані навколо політичних лідерів і особистих відносин. Оскільки більшість політичних партій не мають широкого членства і стабільний електорат, вони залежать від доступу до державних ресурсів.

Моделі соціальної і політичної інклюзивності в ПРС знаходяться під меншим впливом таких чинників як демократичний характер і властивості політичного режиму країни. Етнічно однорідні національні держави, такі як Вірменія або Монголія, а також порівняно різномірні країни, такі як Білорусь чи Росія, забезпечують більш сприятливі умови для широкої участі. Високі рівні соціально-економічної нерівності, як в Грузії, створюють потенціал для соціальної ізоляції і конфліктів, якщо ці питання не будуть розглядатись в ході ринкових реформ. Країни Центральної Азії – Киргизія, Таджикистан і Узбекистан, а також Молдова в Східній Європі, є найбіднішими країнами в ПРС з точки зору середньодушового валового національного доходу. Широко поширені високі показники бідності обмежують інклюзивність в цих суспільствах.

Зупиняючись на соціальній та політичній інтеграції, зауважимо, що Асоціації захисту бізнес інтересів та профспілки існують у всіх країнах ПРС, але їх здатність бути посередником між суспільством і політичною системою обмежена. Бізнес і політичні інтереси тісно переплітаються в багатьох країнах. Авторитарні політичні режими тісно

здійснюють контроль за діяльністю груп інтересів, керуючи своїми власними провладними групами і обмежуючи створення незалежних організацій. Уряди Росії та інших авторитарних держав надають привілейований статус для провладних або нейтральних до режиму груп інтересів, і встановили узаконені форми консультацій з цими групами. Приватні бізнес-асоціації мають порівняно невеликий політичний вплив в країнах з невеликими приватними секторами економіки (Білорусь, Туркменістан, Узбекистан).

Великі вітчизняні компанії і великі іноземні інвестори підтримують прямі і частково неформальні відносини з урядами, ігноруючи інтереси асоціацій. Неформальні відносини і мережі також домінують в сектора природних ресурсів. Невеликі компанії, як правило, недостатньо представлені в політичному процесі, хоча уряди в ряді країн ПРС визнали їх важливість для економічних інновацій та модернізації. Традиційні профспілки втратили багатьох членів, а тому профспілки в цілому слабо вкоренилися в економічних секторах з невеликими, приватними компаніями, в сфері послуг і в сучасних галузях промисловості.

Мало громадян стають членами організацій громадянського суспільства, так як самоорганізовані об'єднання і групи ще не заповнили порожнечу, залишену після розпуску обов'язкових масових організацій властивих для соціалістичних держав. Автономні громадянські групи в значній мірі утворюються лиш на міському рівні, і створюються молодими громадян з вищою освітою, що належать до тільки-но сформованого середнього класу.

Згідно з повідомленням USAID, число зареєстрованих організацій громадянського суспільства у 2013 році коливалося від 20 (Туркменістан) і до 4,184 (Грузія) на мільйон жителів. Тим не менш, багато зареєстрованих організацій громадянського суспільства не

працюють, а деякі з цих організацій мають на меті лиш ухилення від сплати податків. В серпні 2014 року опитування в Росії показало, що близько 90 % респондентів в період 2012–2013 рр. не брали участь в жодній громадянській або політичній діяльності [184].

В Україні організації громадянського суспільства відіграли ключову роль в широкій політичній мобілізації громадян, яка привела до повалення президента Януковича. У Грузії і Вірменії громадянські організації і групи на рівні громад також стали більш активними та брали участь в кількох успішних громадських кампаніях.

Бідність і нерівність структурно вкоренилися в сій ПРС. Білорусь і країни з доходами від експорту нафти і газу (Азербайджан, Казахстан, Росія і Туркменістан) відносяться до економік з вище середніми або високими (Росія) доходами. Нерівність доходів особливо висока у Росії і Грузії, де коефіцієнти Джині варіюються в діапазоні вище 40, в той час як Білорусь і Україна демонструють меншу нерівність в доходах (значення Джині нижче 30). Країни Центральної Азії характеризуються більш низькими показниками очікуваної тривалості життя і тривалості шкільної освіти, що вказує на менш розвинені системи охорони здоров'я і освіти. Грузія, Киргизія і Таджикистан мають особливо високий рівень абсолютної бідності.

Рівень участі жінок в системі початкової та середньої освіти є відносно високими в більшості країн ПРС. Проте, жінки як і раніше недостатньо представлені в державних установах і в інших провідних соціальних позиціях. У сільській місцевості, підходи щодо ролі жінок в суспільстві традиційні та засновані релігії тому не дозволяють дівчаткам відвідувати школу. Рівень участі жінок на ринку праці знизився у порівнянні з відносно високим рівнем, який був за часів колишніх державних соціалістичних режимів.

Підсумуємо, що всі держави даного регіону визначають себе як громадянські нації-держави, і їх конституціях надані рівні права всім громадянам незалежно від їх етнічного походження чи віросповідання. Політичні партії також прагнуть до інтеграції етнічних меншин шляхом включення представників меншин до їх керівництва. Проте, особи, що належать до домінуючої етнічної групи більше представлені в державних установах та інших провідних посадах. Існують правові положення, спрямовані проти дискримінації, але їх реалізація вкрай недостатня. Робітники-мігранти з бідних пострадянських країн Центральної Азії піддаються різним формам дискримінації в Росії, починаючи від поганих умов праці і слабого правового захисту до ворожості на етнічному ґрунті.

Також для країн ПРС характерний високий рівень соціальної недовіри, ймовірно, збережеться, посилюючи роз'єднаність між громадянами і посередницькими організаціями територіального і функціонального представництва інтересів. Соціальні медіа створюють потенціал для децентралізованого зв'язку та мереж, які можуть частково замінити політичні партії з більш гнучкими формами політичної організації. Однак пропрезидентські партії в авторитарних політичних режимах ПРС будуть продовжувати існувати, оскільки вони не тільки дозволяють політичним лідерам організувати підтримку, а й надають громадянам можливості для кар'єрного зростання та доступу до державних ресурсів.

Нарешті, завершимо дослідження світового досвіду гібридних політичних трансформацій аналізом чотирьох індикаторів перебігу трансформаційних процесів в країнах Азії та Океанії.

Існує дві точки зору на розвиток демократії в Азії і Океанії на зорі XXI століття. З першої точки зору, Азія пережила значне число переходів до демократії протягом останніх десятиліть. Хоча багато

таких демократії залишаються дефектним, неліберальними і погано інституціоналізованими, більшість з них показали стійкість, незважаючи на складні виклики. Деякі з них досягли вражаючого (Південна Корея, Тайвань) або несподіваного (Індонезія) прогресу з точки зору демократичної консолідації.

У той же час, авторитарні режими також зазнали змін у відповідь на швидкі соціальні перетворення, на появу нових соціальних сил і мінливих політичних вимог. Таким чином, стає все більш важко для режимів будь-якого типу, отримати і утримувати політичну владу без деяких стандартних інституційних атрибутів демократії, таких як регулярні вибори і багатопартійна конкуренція.

Насправді, протягом останніх 5-10 років, в деяких автократіях вибори стали більш конкурентоспроможними (наприклад, Камбоджа, Малайзія і Сінгапур), а громадянські суспільства стали більш важливими в результаті поширення визвольних цінностей, активності соціальних медіа та нових методів політичної мобілізації. Інші автократії показали більш (М'янма) або менше (В'єтнам) далекосяжні політичні реформи, які ще мають потенціал, щоб перемістити їхні суспільства в бік більш відповідального і заснованого на участі уряду [144].

Друга точка зору підкреслює, що авторитарні уряди як і раніше перевищують число демократій в Азії, або тому, що вони витримали імпульс демократизації всі разом (Китай, Лаос, Північна Корея) або тому, що почались реверсивні відкати до досягнення стадії демократичної консолідації (Афганістан, Камбоджа, Таїланд). Крім того, багато нових демократій (особливо в Південній Азії) стикаються з виснажливими проблемами, в тому числі з політичною поляризацією, швидкою політичною мобілізацією різних груп, деінституціоналізацією ролі лідерів, і нездатністю політичних інститутів йти в ногу зі

зростаючим попитом на більш ефективне управління і більш широкий доступ до можливостей життя.

У таких країнах, як Бангладеш, Пакистан і Таїланд, демократичні кризи завершилися військовими переворотами, в той час як в інших країнах це призвело до тривожної ерозії демократичних властивостей (Філіппіни, Шрі-Ланка). На початку XXI століття наростання авторитарних режимів, які виявилися економічно успішним протягом тривалого періоду часу (Китай, Сінгапур і В'єтнам), можливо, є найбільш актуальною проблемою для демократії в Азії. Проте, в середньостроковій і довгостроковій перспективі, це також можливість для майбутньої демократизації. По-перше, зростання економічно успішного авторитаризму збільшує потребу нового демократичного діалогу між політичними і соціальними лідерами в демократичних країнах по всьому регіону. По-друге, економічний успіх в Китаї і В'єтнамі може змінити ці суспільства таким чином, що підтримувати демократію буде легше.

Традиційно, розгляд гібридизації в політичних трансформаціях в країнах Азії та Океанії почнемо з показника політичної участі.

Загальне виборче право і національні вибори є нормою в Азії і Океанії. Вибори є вільними і існує регулярний оборот урядів в демократичних країнах. Проте, особливо в Південній Азії, Папуа-Новій Гвінеї і деяких частинах Південно-Східної Азії, чесність виборів є низькою через організаційні проблеми, політичне насильство і обмежені можливості держави.

У більшості помірних автократій, напів-конкурентні (напів-змагальні) вибори є єдиним способом вироблення уряду, хоча в останні роки вибори стали більш конкурентоспроможними [144]. Проте, на відміну від деяких інших регіонів, авторитарні вибори в Азії мають низький лібералізуючий ефект, і швидше сприяють авторитарній

стійкості. Однією з тривожних тенденцій є зниження готовності політичних еліт в деяких демократичних країнах визнавати підсумки виборів, а також зростаюча поляризацію через гострі соціальні розколи. Крім того, в разі затяжного конфлікту в Афганістані і в інших країнах (Бангладеш, Папуа-Нової Гвінеї і Таїланду), результати виборів, які будуть йти врозріз з їх (режимів) інтересами можуть бути знехтувані. З іншого боку, післявиборчі протести в Індонезії, Південній Кореї і на Тайвані не дестабілізували демократію, оскільки конституційні суди були здатні врегулювати ці суперечки.

Стан зі свободою зібрань в цьому регіоні істотно не змінився за останні 15 років. Проте, важливі зміни відбулися в ряді країн, тому і залишаються значні відмінності між країнами. Повні права на створення і вступ до політичних або громадянських об'єднань існують тільки в 5 з 24 країн регіону. У багатьох демократичних країнах ці права обмежені, частково через юридичні обмеження існування лівих чи організацій етнічних меншин (Південна Корея, Бутан) або через неефективний захисту від порушень з боку приватних збройних угруповань і сектантських екстремістів (Бангладеш, Індонезія, Філіппіни) [144].

Здатність політичних партій, неурядових організацій та громадських організацій працювати і збиратися без втручання з боку держави обмежена або взагалі відсутня в автократіях. У нестабільних державах, це може походити з відсутності політичної волі або можливостей держави для захисту таких груп, в той час як інші держави можуть використовувати примусові засоби для контролю політичного і громадянського суспільства. Уряди в Китаї, Лаосі та В'єтнамі порівняно готові співпрацювати з «неполітичними» НУО, в той час як уряд Північної Кореї забороняє будь-які форми соціальної самоорганізації.

Свобода засобів масової інформації та свобода преси залишаються нестабільними у багатьох країнах. Це властиво навіть деяким демократіям або з ідеологічних причин (Південна Корея) через страх порушень та насильства з боку етнічних або сектантських груп (Індонезія), або як наслідок політичного тиску з боку релігійно мотивованих груп. У всіх демократичних країнах, за частковим винятком Японії та на Тайвані, плюралізм ЗМІ порушується в результаті олігопольних структур власності. Більшість авторитарних режимів дозволяють деякий ступінь свободи вираження поглядів, і деякі з них (М'янма) послабала цензуру в ЗМІ. Китай, Лаос, В'єтнам і особливо Північна Корея залишаються винятками в цьому відношенні. У деяких режимах, насильство по відношенню до медіа-активістів залишається приводом для занепокоєння (Афганістан, Бангладеш, Камбоджа і Філіппіни).

Широкі можливості, інструменти та веб-сайти, пов'язані з новими комунікаційними технологіями та соціальними медіа в даний час широко поширені в більшості (але не у всіх) суспільствах Азії і Океанії. Крім того, сайти, які були розроблені для полегшення комунікації і соціальної взаємодії, сьогодні пропонують нові можливості для активістів і реформаторів в напівдемократичних і авторитарних режимах регіону.

Конкретні приклади, такі як останні виборчі кампанії в Малайзії та Сінгапурі, рухи по боротьбі з корупцією в Індії і Пакистані, а також рух *Sahbhag* в Бангладеш показали, що зростання використання Інтернету, і, зокрема, наявність альтернативних засобів масової інформації та ведення критичних по відношенню до режимів блогів, явно мають політичний вплив. Крім того, Інтернет надає он-лайн публічний простір, в якому активісти в багатьох країнах мають можливість більш вільно висловлюватись.

Проте, залишається неясним, яким буде сукупний ефект всього цього на принципи демократії і автократії в Азії і Океанії. У той час як є підстави вважати, що Інтернет і нові соціальні медіа будуть продовжувати робити свій внесок у процес демократизації авторитарних і напів-демократичних режимів в Азії, також важливо застерегти від нереалістично захоплених поглядів з приводу емансипаторського, егалітарного і лібералізуючого впливу таких технологій. У той час як Інтернет може бути «різким і дуже демократичним світом», він часто відображає існуючі соціально-економічні та політичні розбіжності, і стає все більше і більше комерційним. Хоча активісти виявилися надзвичайно здібними, щоб обійти усі спроби контролю, уряди по всьому світу, також стають все більш витонченими в фільтрації, спостереженні і приглушенні критичних думок. Деякі авторитарні уряди, такі як в Китаї і Сінгапурі, розробили високоефективні методи регулювання і контролю Інтернету і нових соціальних медіа.

Показники верховенства права залишаються слабкими в даному регіоні. Крім Австралії і Нової Зеландії на півдні, і Японії та Тайваню на північному сході, верховенство права є одним з найслабших елементів політичного розвитку в регіоні [144].

Незважаючи на деякі помітні винятки, наприклад, в Індії (і в меншій мірі, Пакистані), загальна тенденція була негативна, особливо щодо незалежності судової системи і реалізації громадянських прав. Ці події вказують на чітку траєкторію до неліберальної демократії протягом останніх п'ятнадцяти років. Крім того, ідея щодо ліберального авторитаризму в Азії, на основі формального дотримання верховенства права, це міф: кілька автократій (Малайзія, Сінгапур) виконує відносно добре, але верховенство права застосовується в основному в економіці, а не в політичній арені.

Деякі демократичні країни пережили значні і стійкі позитивні зміни тільки в сфері розподілу влади. Слід зазначити, що системи з безпосередньо обраним президентом з повною владою над кабінетом міністрів (президентські чи президентсько-парламентські системи) показують кращі результати щодо політичної стабільності та демократичного управління, ніж країни з парламентськими системами. За винятком невеликого числа усталених демократій, таких як Австралія, Нова Зеландія, Індія та Японія, часто передбачувані достоїнства парламентського уряду мають тенденцію до перетворення в «елективні диктатури», тоді як президентські системи мають тенденцію справлятися краще з точки зору горизонтальної та вертикальної підзвітності.

Визнання переваг розподілу повноважень між центральними і місцевими рівнями влади і демократичної децентралізації (за винятком Індії, Індонезії і Філіппін) залишається слабким в усьому регіоні. Більшість країн мають деяку форму конституційного контролю, але суди відіграють ключову роль у зміцненні демократичної стабільності тільки в Індії, Індонезії, Південній Кореї і на Тайвані. У цих державах, однак, судова активність задає всьому руху напрямок, який заохочує дотримання конституційного порядку і дотримання основних громадянських і політичних свобод.

У більшості країн Азії та Океанії, незалежність судової влади є слабкою. Особливо слабка вона в тих країнах, які мали або досі мають соціалістичний режим, а також в нестабільних державах.

Важливою особливістю слабкої судової влади в Азії є загальний недолік технічного забезпечення, особливо за межами міських районів і в судах нижчого рівня. Інфраструктурні недоліки, широко поширена корупція в судовій системі, гібридні форми формальних судових систем і неформальних, традиційних систем врегулювання конфліктів

провокують досить низький рівень довіри до судової системи, ускладнюючи перспективи для зміцнення законності. У багатьох випадках інституціональні рамки не забезпечують ефективних гарантій незалежності судової системи.

Крім того, у багатьох країнах, політичні лідери спираються на закон, щоб управляти, але не приймають ідею про те, що закон повинен також зобов'язувати державних і недержавних суб'єктів. В авторитарних режимах (за винятком Пакистану), суди регулярно використовуються для просування інтересів уряду, здійснення соціального контролю і моніторингу адміністративних агентів, і, таким чином, не використовуються як елемент політичної противаги [144].

Даний регіон продемонстрував загальну негативну тенденцію в області громадянських прав. Це особливо тривожно, враховуючи, що захист громадянських прав вже і так на порівняно низькому рівні. Навіть у демократичних країнах, за винятком Австралії, Нової Зеландії, Японії, і в меншій мірі Південної Кореї і Тайваню, громадяни, які шукають компенсації за порушення їх прав стикаються з численними перешкодами. Причини слабого рівня громадянських прав в Азії різноманітні, але можна ідентифікувати два основні чинники. Одним з них є переважання державного примусу, і пов'язане з цим зловживання державною владою з боку сильних урядів. Інший чинник це нестача потенціалу у самої держави, що сприяє появі «коричневих зон» і нездатності уряду захистити права своїх громадян від порушень з боку недержавних суб'єктів.

Політична та соціальна інтеграція в регіоні доволі специфічна. Звісно автократії даного регіону або не дозволяють автономним групам інтересів організовуватись та виступати посередником між суспільством і політичною системою, або ж регулюють і уважно

стежать за соціальними рухами, неурядовими організаціями, профспілками, асоціаціями студентів і професійними асоціаціями.

У деяких частинах регіону, навпаки з'явилися громадські рухи та організації чиї дії підривають демократію і громадянське суспільство. Це явище з'явилося в різних формах, починаючи з етно-націоналістичних або фундаменталістських релігійних груп в деяких районах Південної Азії, Індонезії та Малайзії до масової мобілізації та боротьби з мобілізацією партизанськими акторами в Бангладеш і Таїланді.

Інші перешкоди на шляху до інституціоналізації ефективної посередницької системи включають антипатію політичних лідерів до таких автономних об'єднань, авторитарний характер держав в Південно-Східній і Східній Азії, глибокі етнічні розколи в плюралістичних суспільствах і стигматизацію «паріями підприємців» (в основному китайці) в деяких країнах. Крім того, сільські асоціації часто піддаються маргіналізації і в них проявляється відсутність організаційної влади. Проте, спадщина соціальної самоорганізації в асоціації та групи інтересів, яка зберігалася ще з колоніальних часів, незважаючи на складні обставини все ж переважає в таких раїнах, як Бангладеш, Пакистан та на Філіппінах [144].

Переходячи до такого показника як інклюзивність, зазначимо, що в середньому, система представництва в рамках політичних систем Азії і Океанії викликає більше занепокоєння, ніж соціальна інклюзивність, хоча рівні державної ідентичності, загалом, високі. Тим не менш, деякі провідні країни, які виділяються як політично, так і соціально-економічно, як правило, уникають цієї проблеми. Таким чином, відкриті і інклюзивні Австралія, Японія та Нова Зеландія, а також такі економічно успішні країни як Сінгапур, Південна Корея і Тайвань показують низькі рівні бідності, нерівності та дискримінації. Однак, що

стосується політичної інтеграції, рівні соціальної самоорганізації і сила груп інтересів є значно нижчими в авторитарному Сінгапурі і Малайзії, ніж в демократичних Індонезії та Індії, які, в свою чергу, гальмуються низькими рівнями соціально-економічного розвитку та рівних можливостей.

На іншому кінці шкали, Камбоджа, М'янма, Непал і Пакистан страждають в першу чергу від нестабільності і низького рівня розвитку, в той час як Афганістан, Лаос і Північна Корея показують вкрай низький рівень соціально-економічного розвитку разом з відсутністю функціонуючих посередників між політичною системою і громадянським суспільством. Лаос відрізняється лише тим, що рівень довіри і місцевої самоорганізації там не такий низький, як в занепадаючому Афганістані або в закритому суспільстві Північної Кореї.

Китай, Шрі-Ланка, Таїланд і В'єтнам є дуже успішними у розвитку соціально-економічної інтеграції та рівних можливостей, але показують недоліки щодо представництва інтересів. Ситуація особливо складна в суворих однопартійних системах в Китаї і В'єтнамі, але також все частіше проявляється під час етно-націоналістичного правління на Шрі-Ланці і військового правління у Таїланді [144].

В Бутані і Папуа-Новій Гвінеї жодного балансу між політичним доступом і соціально-економічною інклюзивністю не відбулося. Незважаючи на недавні успіхи в Бутані, сільська бідність залишається широко поширеним явищем, в той час як система посередництва між громадянським суспільством і політичною системою ще недостатньо закріпилась після довгої історії монархічного правління. У зубожілій Папуа-Новій Гвінеї, партійна система є крихкою і тому система представництва інтересів носить клановий, а не представницький характер. Доступ і інклюзивність збалансовані на більш високому рівні

в Бангладеш і на Філіппінах, з високим рівнем соціального капіталу, що існують в обох країнах.

Політичні партії і партійні системи в Австралії і Новій Зеландії є вельми інституціоналізовані і в змозі сформулювати і агрегувати соціальні інтереси, в той час як Індія і Японія мають вигоду від помірно інституціоналізованих партійних систем. Серед пізньо-демократизованих країн, Тайвань і Індонезія єдині, хто розвили політичні партії, які або добре інституціоналізованої або, принаймні, внесли позитивний внесок в представництво і інклюзивність демократичної системи. Незважаючи на це все одно ці партійні системи не здатні улагодити соціальне і політичне напруження, що сприяє глибоким політичним кризам і хронічної нестабільності в таких країнах, як Бангладеш, Непал, Пакистан, Таїланд і Філіппіни. Насправді, слабка інституціоналізація політичних партій і партійних систем, а також відсутність адекватних можливостей для політичного представництва і участі для політичних партій є основними перешкодами на шляху демократичного врядування в більшості демократій Східної і Південно-Східної Азії. У Південній Азії, ці питання часто поєднуються з домінуванням конкретних сімей і політичних династій. Кілька випадків в Азії навіть підтримують той аргумент, що інституціоналізація сама по собі це не так вже й добре для демократії, і що інституціоналізація гегемоністських партійних систем або партійно-державних систем може підірвати демократичні процеси. У помірних автократіях, таких як Малайзія та Сінгапур, добре інституціоналізовані гегемоністичні партії сприяли розвитку «залізного закон олігархії», обмежили виборчу конкурентоспроможність і зберегли самодержавну стабільність. У таких партійно-державних системах, як Китай і В'єтнам, в кінцевому рахунку тільки деінституціоналізація може відкрити можливості для демократизації.

Що стосується бідності і глибоких нерівностей, які блокують частину населення від рівноправної участі в економічному, соціальному і навіть політичному житті, існує чітке регіональне ділення в Азійсько-Океанському регіоні на Південну Азію з одного боку, і велику частину Східної і Південно-Східної Азії, – з іншого [144]. У той час, як в Північно-Східній Азії і в більшості країн Південно-Східної Азії економічне зростання сприяло вражаючим успіхам в боротьбі з бідністю і значним поліпшенням в сфері людського розвитку, більшість країн Південної Азії застрягли в стані низького рівня розвитку. Через структурні, культурні і політичні причин, переважна більшість населення позбавлені доступу до усіх можливостей життя. Афганістан, Бангладеш і Пакистан в цьому відношенні є найбільш проблемними.

Деякі поліпшення відбулися в Камбоджі, Лаосі, М'янмі та Непалі, але в значно меншому обсязі, ніж, наприклад, у Китаї або В'єтнамі. Крім того, важливо відзначити чіткі відмінності між азійським країнами щодо відкритості політичної системи до вимог різних соціальних груп для поліпшення соціальної політики і адекватних соціальних послуг, таких як медичне страхування. У той час як уряди Індонезії, Південної Кореї, Тайваню і Таїланду адаптувалися до зростаючого тиску, обрані уряди в Індії, Папуа-Новій Гвінеї і на Філіппінах були не в змозі ефективно боротися з соціально-економічними бар'єрами в їх суспільствах.

Підсумовуючи, зазначимо наступне: за винятком Китаю та деяких міні-держав в Південно-Східній Азії і південній частині Тихого океану, всі країни в регіоні, принаймні формально володіють інституційними атрибутами представницької демократії – тобто, всенародні вибори в національний законодавчий орган, парламенти, та в деякій формі (найчастіше неефективній) розподіл влади. Основною відмінністю авторитарних режимів є те, що в партійно-державних режимах нібито

демократичні інститути існують тільки на папері, а у виборчих авторитарних режимах інституційні структури демократії забезпечують опозиційні партії і громадянське суспільство обмеженими можливостями домагатися політичного представництва.

Серед демократій, найбільш істотний розрив існує між кількома державами, які просуваються в бік демократичної консолідації (Індонезія, Південна Корея, Тайвань), і країнами, які зазнали різкого зниження якості демократії (Шрі-Ланка, Таїланд). Зберігаються проблеми державності, особливо в Південній Азії і південній частині Тихого океану, де слабкі посередницькі організації і недостатнє дотримання верховенства права є проблематичними для більшості азіатських демократій Східної і Південно-Східної Азії.

Порушення громадянських прав підкреслює найбільший дефіцит демократичних структур в регіоні, так як належні правові процедури, рівність перед законом і особиста недоторканність не гарантовані в майже двох третинах країн регіону. Це корелює з відносно низьким рівнем довіри до політичних інститутів в більшості азіатських демократій, а також з ерозією в прихильності еліт до представницької демократії в таких країнах, як Бангладеш, Пакистан, Шрі-Ланка та Таїланд.

Китай, Лаос, Північна Корея і В'єтнам є авторитарними державами з однопартійним правлінням, без розподілу влади і з суворо обмеженими політичною участю і громадянськими правами. Афганістан це слабка держава з нестабільними і ненадійними політичними інститутами.

Камбоджа, Малайзія, М'янма, Непал, Пакистан, Сінгапур і Шрі-Ланка мають багатопартійність, принаймні формальне дотримання принципу верховенства права, а також обмежений доступ до

громадянських прав. Права на участь, а отже, політичний і соціальний плюралізм, існують якоюсь мірою, але, як і раніше, обмежені.

У Бангладеш вибори є значущими і рівень участі громадянського суспільства є відносно високими. Однак ці позитивні аспекти залямовані недостатнім захистом цивільних прав. У Папуа-Новій Гвінеї вибори по суті є вільними, але не справедливими і скомпрометовані широким поширенням підкупу виборців, фальсифікацією результатів виборів та залякуванням. Проте, верховенство права встановлено досить добре, особливо щодо розподілу влад та незалежності судової системи. В Таїланді вибори як засіб відбору політичних лідерів є доволі спірними. Проте, конфлікти серед еліти сприяли краху демократії та військовому перевороту в травні 2014 року [144].

Бутан, Індонезія і Філіппіни, хоч і демонструють деякі недоліки в демократичному управлінні, проте вже просунулися щодо інституціоналізації демократичних процесів. Участь у політичному житті забезпечується і формальне верховенство права досить добре встановлено, хоча захист цивільних прав показують недоліки у всіх трьох країнах.

Австралія, Японія та Нова Зеландія є консолідованими демократіями, в той час як Індія і Тайвань стикаються з перешкодами в зміцненні демократичного правління, починаючи від масової бідності і соціальної дискримінації в Індії, до проблеми в державності в Тайвані. У Південній Кореї, права участі в політичному житті все більше і більше порушуються [144]. Однак, демократія у всіх цих країнах навряд чи буде повалена. Існує нерівномірне дотримання політичних прав, а верховенство права є недосконалим в деяких випадках, але вільні і справедливі вибори є єдиним законним шляхом вибору політичних лідерів. Також в цих країнах існують розбіжності щодо ступеня

інституціоналізації партійної системи, сили груп інтересів і рівня соціальної самоорганізації, але всі ці країни мають демократично єдині еліти.

3.2. Сучасний стан політичного режиму та авторитарні тенденції в Україні

Для початку XXI століття характерним є посилення в усьому світі авторитарних тенденцій. Останніми роками уряди пострадянських країн використовують корупційні схеми, за допомогою яких, через зв'язки в правоохоронних та судових органах тиснуть на незалежні засоби масової інформації, придушуючи свободу слова, а також справляють негативний вплив на громадських активістів з метою перешкоджання їх діяльності, спрямованій проти існуючої в країні влади чи всупереч її волі. Це призводить до формування стійких консолідованих авторитарних режимів. Так, за даними рейтингу NIT-2015, в умовах вкоріненого авторитарного керівництва перебуває сім пострадянських країн загальною кількістю населення 222,9 млн людей [204].

Авторитарні тенденції характерні і для нашої держави. Українські реалії та практика інших пострадянських країн показали, що думка про незворотність процесу демократизації розвинених соціально-політичних систем, яка панувала раніше серед науковців, є невірною. Соціально-історичний процес може проходити і в реверсивному напрямі.

В Україні, як і в багатьох колишніх радянських республіках, останніми роками простежується еволюція політичної системи в бік економічного переродження, коли з числа злочинців та чиновників

з'являються «напівфеодали», які чинять свавілля в своєму регіоні. В свою чергу, працівники силових структур та судді часом відверто ігнорують закон. Так, станом на кінець 2012 р. в українських слідчих ізоляторах понад 18 місяців без обвинувального вироку утримувалося понад 1545 осіб, з яких 35 % утримувалось в ізоляторах із 2010 р. Примітним є той факт, що 2005 року було порушено кримінальні справи проти близько 1000 депутатів різного рівня [122]. Однак, більшість з них не тільки не було доведено до кінця, а й навпаки – було «спущена на гальмах».

Високий рівень порушень закону серед представників правлячої еліти призводить до того, що державні посади стають інструментом захисту інтересів бізнесу. Як результат цих процесів, більшість громадян розглядає державну владу як джерело особистого збагачення, що призводить до зниження довіри населення до інститутів влади та кризи легітимності влади.

Популістська політика багатовекторності української правлячої еліти насправді своєю метою ставить зменшення впливу Росії та Заходу на процес становлення гібридного політичного режиму в країні. Ззовні він виглядає як капіталізм, а за своєю сутністю набуває рис кримінально-номенклатурного олігархічного режиму. Ще однією суттєвою проблемою українського суспільства є відсутність єдиної національної ідеї, що призводить до низького рівня розвитку громадянського суспільства та низького рівня політичної культури, труднощів політичної соціалізації пересічних громадян.

Відсутність порозуміння всередині суспільства та згоди всередині політичної еліти не дає змоги обрати національну модель безпеки, яка б відповідала інтересам України та могла протистояти зовнішньополітичним викликам сучасності. Розходження думок населення відносно вступу до НАТО розколюють суспільство.

Фактичне вторгнення Російської Федерації на територію Автономної республіки Крим, військові дії на Сході України, що мають місце і зараз, не змогли вирішити цю розбіжність та остаточно схилити громадську думку в бік прозахідного вектору розвитку в цьому питанні.

Як вже зазначалось, під час правління В. Януковича Україна втрачає позиції в світовому рейтингу вільної демократичної країни і, за рейтингом Freedom House, переходить від розряду «вільних країн» до «частково вільних» [194]. Разом з Україною в цій десятці Гамбія, Мадагаскар, Мавританія, Бахрейн, Ефіопія, Нікарагуа, Афганістан, Ємен та Бурунді. Проте ще за часів президентства В. Ющенка Україна, разом із Угорщиною, Південно-Африканською Республікою та Туреччиною, розглядалася як успішний приклад демократичного розвитку. В подальшому демократичні досягнення було втрачено, а нашу державу почали відносити до групи країн, в яких помітні тенденції авторитарного режиму. Серед них, в нашій державі простежуються наступні: залежність судової та законодавчої гілки влади від виконавчої, зокрема президента; кримінальні покарання за участь у антивладних виступах; політичні ув'язнення; використання адмінресурсу при проведенні виборчих кампаній при збереженні зовнішніх ознак демократичних виборів, тощо.

2010–2013 роки можна охарактеризувати як період стрімкої втрати владою легітимності та підтримки громадян. За даними Соціологічного Центру Разумкова 2013 р., рейтинг довіри громадян до президента складав лише 13,3 %. Слід зауважити, що лідер країни, рейтинг якого опускається нижче 17 %, в сучасних європейських демократіях вважається таким, що втратив підтримку громадян і фактично є нелегітимним. Це є сигналом до відставки [121]. Проте в Україні, де, на думку виборців, правляча партія традиційно мало зважала на громадську думку, така практика ніколи не

використовувалась. Це, між іншим, є цілком характерним для диктаторських режимів.

Далі проведемо аналіз наявних під час президентства В. Януковича ознак авторитарного режиму:

1. Головною, визначальною ознакою авторитарного режиму є концентрація влади в руках глави держави, невеликої військової чи олігархічної групи або ж сім'ї [71, с. 34].

Влада в авторитарних країнах має тенденцію до розширення своїх повноважень. В Україні цей процес починається з повернення до президентсько-парламентської моделі управління зразка 1996 року. Тоді за одним рішенням суду президент став особою, що має найбільший обсяг повноважень в державі. Визнаним є той факт, що формування владної більшості в парламенті та призначення уряду проходило з порушенням українського законодавства і Конституції України.

2. До основних ознак авторитарного режиму також належить невідконтрольність влади народу та не підзвітність населенню. Прикладом, що ілюструє наявність цієї ознаки в Україні, стало прийняття контрольованими з боку В. Януковича депутатами парламенту т. зв. «диктаторських законів» 16 січня 2014 р. під час Революції гідності для викорінення демократії та громадянських свобод.

3. Однією з провідних ознак авторитаризму є також ігнорування принципу розподілу гілок влади та домінування виконавчої гілки. За часів правління В. Януковича всі гілки влади були підконтрольні особисто йому; всі ключові посади в державі були зайняті представниками Партії регіонів (зокрема, Президент, Прем'єр-міністр, Голова Верховної Ради як і Генеральний прокурор) та вихідцями з рідного президентові Донбасу. Остання тенденція є типовою для авторитарних режимів та кланово-феодальних держав типу Казахстану,

Пакистану чи Уганди [121]. Вкрай негативною тенденцією став повний контроль над судовою владою з боку президента, що отримало втілення в політичних переслідуваннях та судових процесах проти Ю. Луценко та Ю. Тимошенко. Навіть зараз рівень довіри населення до судової гілки влади є вкрай низьким.

4. Наступною ознакою авторитарного режиму є декларативність прав та свобод людини. Свідченням наявності цієї ознаки у нашої держави стала велика кількість програних Україною справ у європейських правових інституціях у питаннях порушення нашою державою прав людини [121].

5. Використання силових структур в політичних цілях також характерно для авторитаризму. За часів правління В. Януковича мало місце постійне збільшення чисельності МВС та витрат на утримання органів внутрішніх справ. Крім того, в останні роки його правління намітилась тенденція, характерна для диктаторських режимів – збільшення внутрішніх військ та посилення використання силових структур у боротьбі з політичними опонентами, для тиску на працівників засобів масової інформації та залякування громадських активістів.

6. Для нашої держави протягом аналізованого періоду характерним стало застосування політичних репресій та поява політичних в'язнів. Цей факт було визнано практично всіма демократичними країнами світу та міжнародним організаціями, котрі закликали припинити практику політичних репресій стосовно лідера опозиції та экс-прем'єр-міністра Юлії Тимошенко, Юрія Луценка та інших опозиційних політиків за політично вмотивованими кримінальними обвинуваченнями.

7. Наступна риса, характерна для авторитарного режиму, пов'язана з порядком проведення виборчих кампаній, зокрема,

імітацією чесності виборів та їх не репрезентативним характером в Україні часів В. Януковича. Наприклад, вимушений вихід ВО «Батьківщина» з виборчого процесу на місцевих виборах на Львівщині в 2010 році. Під час означеної кампанії в регіоні, де мала місце суттєва підтримка ВО «Батьківщина» було заблоковано проходження її в місцеві ради через використання чорних технологій. Так, спочатку населення було дезінформовано про зняття вказаної політичної сили з виборчих перегонів, а потім її було просто усунуто від участі у виборах.

Ще одним прикладом наявності цієї ознаки в нашій державі стала реформа виборчої системи та заміна з пропорційної на змішану (пропорційно-мажоритарну) та постійна зміна меж виборчих округів під конкретних кандидатів на кожних виборах. Це дало змогу місцевим «князькам» Сходу і Півдня за допомогою підкупів та тиску, стати народними депутатами.

За пропорційної системи конкурувати мали партії, що призвело б до більш високого відсотку голосів виборців за політичних опонентів Партії регіонів.

8. Утиски свободи слова також є прикметною рисою авторитарного режиму. Проте слід зазначити, що для політичного процесу України виконання цього пункту можна вважати частковим. Критика представників влади, і особливо Януковича, Азарова не тільки не переслідувалась, а й отримала популярність в більшості популярних медіа та газетних видань. Однак, мали місце залякування журналістів штрафами, поширення темників; кримінальному переслідуванню було піддано й деяких учасників антивладних демонстрацій, зокрема деяких активістів «податкового майдану»; відомі факти кримінального переслідування за пошкодження пам'ятників комуністичним тиранам Леніну та Сталіну.

9. За авторитарного режиму особистість позбавлена гарантій безпеки у взаємовідносинах з владою. Вказана ознака була характерною для режиму В. Януковича. Так, політики чи громадяни, що вступали в протиріччя з владним режимом і його представниками, ризикували втратити бізнес, роботу або навіть свободу. Абсурдними для демократичного світу стали гоніння на виробника футболок «Спасибо жителям Донбасса» чи власника білборду з бабусею та котом, які зазнали тиску з боку правлячого режиму.

Разом з тим слід зазначити, що до початку Євромайдану діалог пересічного українця з владою в Україні загрожував значно менш суворими наслідками ніж в Російській Федерації. Водночас від початку подій Євромайдану влада почала використовувати більш жорсткі зразки поведіння із учасниками громадських протестів.

10. Недопущення опозиції до реального управління державою. Прикладом можуть бути взяття під контроль всіх ключових посад регіоналами, та залишення опозиції другорядних структур та комітетів. Кричущими фактами є також побиття опозиційних депутатів та судові переслідування захисника Юлії Тимошенко Андрія Власенка, з якого за вказівкою із адміністрації президента було знято депутатську недоторканність з метою вчинення тиску на його політичну та правозахисну діяльність.

11. Наступною рисою авторитарного режиму є повний контроль політичної та невтручання в неполітичні сфери, зокрема економіку. Часи президентства В. Януковича характеризувались невтручання держави в процеси економічної діяльності господарюючих суб'єктів. Проте цей принцип порушувався під час захоплення підприємств наближеними до особи президента особами. Прикладом цього можуть слугувати непрозорі чи фальсифіковані тендери під час продажу Обленерго та Укртелекому. Характерним для режиму є покупка восені

2013 р. незалежного Українського медіахолдингу Б. Ложкіна (УМН) структурам, наближеним до президента В. Януковича, що одразу відобразилось на інформаційній політиці видань цього холдингу.

Таким чином, протекціоністська політика по відношенню до наближених до влади олігархів та сприяння їх діяльності, з одного боку, а також перешкоджання діяльності опозиційним бізнесменам і політичний тиск на економічних конкурентів – з іншого, вказують на набуття нашою державою рис авторитарного режиму.

12. Ще однією ознакою авторитаризму є переважання командних адміністративних методів державного управління за відсутності терору та масових репресій. Вказану ознаку до Революції гідності була властива представникам правлячої партії – Партії регіонів; її можна помітити в мовній, освітній, гуманітарній та економічній політиці уряду М. Азарова за президента В. Януковича.

Слід зазначити, що ці командно-адміністративні риси не встигли набути такого жорсткого рівня, як в деяких диктаторських режимах. Швидка еволюція у бік диктатури, яку здійснив режим В. Януковича під час Революції гідності, показує загальні подальші перспективи розвитку цього режиму за «неворелюційних» умов.

Отже, можна констатувати, що з визнаних дванадцяти основних ознак авторитарного режиму, режим часів президентства В. Януковича в Україні повністю відповідає восьми критеріям та ще чотирьом частково, зберігаючи деякі ознаки невикоріненої демократії, громадянських свобод та недобудованого авторитаризму.

Важливо зазначити, що оцінка політичного режиму в Україні, який склався після Революції гідності, з точки зору ступеню авторитарності та тенденцій розвитку все ще не може бути завершеною. Головними чинниками, які заважають такому оцінюванню, виступають продовження бойових дій на Сході України та режим окупації Криму

Російською Федерацією, а також значна доля реактивності режиму на зовнішні впливи внаслідок жорсткої залежності від надходження коштів з боку МВФ та інших фінансових донорів. Водночас можна констатувати, що за умов відсутності зовнішніх впливів або відсутності впливу громадянського суспільства режим тяжіє до продовження авторитарних тенденцій поки що в м'якій формі. Вони спостерігаються й у характері діяльності президентської фракції у Верховній Раді, й у перетворенні адміністрації президента на дублюючий центр прийняття рішень, які відносяться до сфери виконавчої влади, й у прямих спробах втручання Президента у дії інших гілок влади. Так, в умовах фактичної війни з Російською Федерацією надлишкова демократичність може бути загрозою існування незалежної України. Але саме тому й зберігається небезпека авторитарного повернення політичного режиму України, що війна та наявність зовнішнього ворогу завжди легітимує «сильну владу» та створюють небезпеку продовження лінії «сильної руки» і після зниження рівня зовнішньої загрози.

На думку автора роботи, пом'якшеність та непевність авторитарних тенденцій режиму П. Порошенка можна пояснити як відносною молодістю режиму, так і тими ж зовнішнім та громадським впливами.

Отже, проаналізувавши стан політичного режиму в Україні останнього десятиріччя, в основному з акцентом на періоді президентства В. Януковича, варто зазначити, що саме у цей період Україна повернулася до авторитарного режиму, що дозволило запропонувати поняття «реверсивний транзит», яке характеризує повний перехід від демократії до авторитаризму зі збереженням «імітованих демократичних інститутів».

Висновки до 3 розділу

На основі чотирьох індикаторів (політична участь, верховенство права, політична і соціальна інтеграція, інклюзивність та недискримінація) охарактеризовано тренди демократичного та недемократичного транзиту.

Зокрема відзначено, що країни Близького Сходу та Північної Африки в аспекті розвитку демократії відстають від усіх інших країн. В цілому, демократичні цінності та інститути все ще недостатньо розвинені в регіоні, навіть після переворотів 2011 року. Тільки Туніс зробив успішне просування на шляху до демократії, заснованої на відносно сильному парламенті та порівняно слабкому президенті, що є дуже рідкісною моделлю державного устрою в регіоні, де більшість держав мають необмежено сильного (владного) главу держави (тільки Ліван і, частково, Кувейт мають аналогічну модель устрою).

Східноєвропейські, кавказькі та центральноазіатські країни пострадянської Євразії характеризуються зростанням авторитарних тенденцій, починаючи з 2014 року, що зумовлено втручанням Росії у внутрішні справи.

Країни Океанії та Індонезії характеризуються тим, що авторитарні уряди, як і раніше, перевищують число демократій в Азії, або тому, що вони витримали імпульс демократизації всі разом (Китай, Лаос, Північна Корея), або тому, що почались реверсивні відкати до досягнення стадії демократичної консолідації (Афганістан, Камбоджа, Таїланд).

Крім того, багато нових демократій (особливо в Південній Азії) стикаються з виснажливими проблемами, в тому числі з політичною поляризацією, швидкою політичною мобілізацією різних груп, деінституціоналізацією ролі лідерів, нездатністю політичних інститутів

йти в ногу зі зростаючим попитом на більш ефективне управління тощо. У таких країнах, як Бангладеш, Пакистан і Таїланд демократичні кризи завершилися військовими переворотами, в той час як в інших країнах це призвело до тривожної ерозії демократичних рис (Філіппіни, Шрі-Ланка). Встановлено, що за винятком Китаю та деяких міні-держав в Південно-Східній Азії і південній частині Тихого океану, всі країни в регіоні, принаймні формально, мають інституційні атрибути представницької демократії.

Встановлено, що з кінця періоду президентства В. Ющенка Україна втратила ряд позицій в списку ознак вільних та демократичних країн та перейшла від розряду «вільних країн» до «частково вільних».

Поступово демократичні здобутки України виявилися знівельованими. В Україні почали розвиватися небезпечні авторитарні тенденції. В Україну повернулися такі явища як політичні ув'язнення, кримінальні покарання за участь у противладних виступах, залежність судової та законодавчої гілки влади від виконавчої, зокрема президента. Вибори хоч і мали демократичні ознаки, але супроводжувалися впливами адмінресурсу ще на етапах висування кандидатів та партій, маніпуляціями з виборчим законодавством.

Встановлено, що Україна за часів президентства В. Януковича повністю відповідала восьми та частково відповідала решті з дванадцяти типових ознак авторитарного режиму. Цьому сприяли популістська багатовекторність, відсутність консенсусу всередині суспільства та на рівні політичної еліти тощо. Радикальні дії з боку держави під час Євромайдану та прийняття «диктаторських» законів підтверджують висновок про реверсивний транзит (повернення від демократії до авторитаризму) України в цей час.

РОЗДІЛ 4

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДЕФОРМАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНИХ РЕЖИМІВ

4.1. Процеси авторитарної трансформації демократичних режимів в сучасному соціально-політичному просторі.

Широке поширення демократичних перетворень у багатьох країнах світу не означає безпроблемного розвитку цього політичного явища. Демократія є крихкою системою, і якщо не створювати відповідних умов для її підтримки, то вона буде зруйнована. Суспільство очікує, найчастіше, негайної віддачі від обраної влади, не замислюючись над тим, що самі громадяни роблять для того, щоб система працювала ефективно, щоб представники народу висловлювали його інтереси, були підконтрольні і керовані. Така проблема характерна і для України, як для країни, що встала на шлях демократичного розвитку, громадяни якої не розпечені увагою влади і не досвідчені в демократичних тонкощах і нюансах.

Як показує досвід розвинених країн, у демократії існують серйозні проблеми, вирішення яких є необхідною умовою її ефективного функціонування. Ці проблеми Ж. Бешлер називає «спотвореннями демократіями», Н. Боббіо – «невиконаними обіцянками демократії», Ф. Шміттер – «загрозами демократії», Ш. Ейзенштадт – «крихкістю сучасних демократичних режимів».

При дослідженні авторитарних тенденцій у сучасних глобалізаційних умовах використовувалися звіти Freedom House у рамках дослідницької моніторингової програми Nation in Transit. Аналіз демократичного розвитку Центральної Європи та Євразії показали авторитарні тенденції, які характеризувалися радикальною державною

політикою. Протягом 2010-2011 років в таких державах як Росія, Казахстан, Білорусь, Азербайджан, Таджикистан відбувалися масові протести та демонстрації, наслідком яких стали радикальні дії з боку держави та прийняття нового законодавства, які обмежують право на мирні збори та утворення неурядових організацій. Також слід відзначити про зменшення прав громадянського суспільства [199; 200].

Негативно впливає той факт, що авторитарні політичні режими пострадянської Євразії все частіше обмежують свободу засобів масової інформації.

У 2014 році Росія отримала своє найбільше зниження рейтингу за останні десять років, відображаючи той факт, що агресія Москви за кордоном тісно пов'язана з внутрішньою боротьбою режиму Путіна за виживання.

Разом зі спробами дестабілізувати новий демократичний уряд в Україні, Кремль активізував придушення інакомислення і в домашніх умовах, націлюючись на інтернет-ЗМІ, опозиційних діячів і групи громадянського суспільства з юридичними заборонами на «екстремізм», фабрикуючи кримінальні справи, а також інші обмеження.

Протесні дії Євромайдану в Україні поставив серйозну проблему перед Кремлем, який працював над тим, щоб придушити інакомислення в країні, з моменту повернення Володимира Путіна на пост президента в 2012 році, яке було зустрите протестами опозиції. Проте, зусилля режиму саботувати новий український уряд силою зброї створили нові внутрішні проблеми, так як міжнародні санкції послабили економіку і активісти висловили заперечення щодо невизнання Росією своєї військової присутності на Донбасі [204].

Протягом 2014 року уряд Росії використовував нові і існуючі закони, щоб переслідувати громадянське суспільство, тавруючи правозахисників та інших активістів як «іноземних агентів» і

«екстремістів». З кричущою пропагандою, що домінує на контрольованому державою телебаченні, влада також почала юридично і регуляторно тиснути на кілька незалежних новинних агентств країни, як телеканал «Дождь» та «Ведомости», а також на численні онлайнві медіа-платформи. Регіональні вибори у вересні ретельно керувалися зверху, з усуненням будь-якої справжньої опозиції.

Російський уряд і парламент нещодавно зосередили свої репресивні ініціативи на Інтернеті і соціальних медіа. У серпні 2014 року вступив в силу Закон про блогерів, зобов'язуючи їх, з більш ніж 3000 читачів, до реєстрації в Агентстві з нагляду комунікацій (Роскомнадзор), і дотримуватися численних вимог, таких як право публікувати тільки «достовірну» інформацію. У липні 2014 року російський парламент прийняв закон про збереження даних, що вимагає від веб-служб і операторів Wi-Fi точок доступу збирати і зберігання дані, пов'язані з російськими користувачами. Влада також почали блокувати сайти, що містять опозиційний зміст, а останнім часом змусили засновника найпопулярнішої соціальної мережі Росії Вконтакте покинути країну [203].

Ці заходи супроводжувалися організованою Кремлем кампанією по проросійському коментуванню в Інтернет (тролінг) і систематичними кроками дисциплінувати або закрити ті незалежні засоби масової, які ще лишились в Росії. У 2013 році президент Росії об'єднав «РИА Новости», в минулому відносно неупереджене державне інформаційне агентство, в нове інформаційне агентство на чолі з Дмитром Кисельовим – телеведучим, відомим своїми антиліберальними і націоналістичними поглядами. Прокремлівські продюсери і журналісти були розміщені біля керма «Еха Москви», незалежної радіостанції, і Lenta.ru, новинного інтернет порталу. Про-опозиційна газета була звинувачена в нібито екстремізмі. У липні 2014 Дума

заборонила рекламу на кабельних і супутникових каналах, позбавляючи платні канали, в тому числі незалежну телевізійну станцію «Дождь», життєво важливого джерела доходів. У вересні 2014 року парламент Росії обмежив іноземні частки власності в російських ЗМІ не більше ніж на 20 %. Дума також підвищила покарання для осіб, що пропагують «сепаратизм» [204].

У серпні 2014 Московський міський суд взяв під домашній арешт Олексія Навального, популярного в Росії блогера який бореться з корупцією; цей арешт повинен хотіли змінити на тюремне ув'язнення на підставі сфабрикованих звинувачень в розкраданні активів [204]. Лідери опозиції також піддавались судовим переслідуванням і утискам і в інших авторитарних країнах.

З 2014 року політичне керівництво Росії все частіше намагалося мобілізувати російськомовних громадян інших держав пострадянського простору. Після революції в Україні 2014 року, Росія направила політичний і військовий персонал для організації та підтримки сепаратистських політичних сил в Криму і російськомовних східних регіонах країни. Спираючись на удавану підтримку населення, та результати поспішного референдуму, кримські сепаратисти попросили і відразу ж отримали членство в Російській Федерації. На сході України сепаратисти за підтримки російських військ і воєнізованих формувань зайняли Луганську та Донецьку області. У квітні 2014 року влада невизнаної Придністровської республіки попросила, щоб Росія визнала їх як суверенну державу, і щоб ця республіка також в подальшому була інтегрована до складу Російської Федерації. Крім того, ще є автономна Гагауз-Ері територіальна одиниця в складі Молдови, яка подала заявку на приєднання до Російської Федерації в 2014 р. У жовтні 2014 року Росія запропонувала адміністративне включення Абхазії до складу

Російської Федерації в обмін на забезпечення безпеки кордону між Грузією та її відколотим регіоном [204].

У той час як інші авторитарні режими, такі як Азербайджан, також посилювали репресії проти незалежних журналістів і засобів масової інформації на хвилі української революції, деякі демократичні політичні режими в ПРС фактично здійснювали реформи, спрямовані на поліпшення аспектів свободи висловлювань, в тому числі стосовно прозорості медіа-власності і плюралізму політичних думок, наприклад. Проте, журналісти піддавалися погрозам частіше саме в Україні і в інших демократичних країнах.

Авторитарні політичні режими в регіоні все частіше заарештували громадських активістів і представників політичної опозиції, намагаючись запобігти поширенню української революції. За повідомленнями місцевих НУО, число осіб, позбавлених волі з політичних причин, коливалося від 11 (Білорусь), 45 (Росія), 98 (Азербайджан) до кількох тисяч в Туркменістані і Узбекистані разом.

Якщо розглядати авторитарні трансформації в інших пострадянських країнах, то одним найбільш цікавими будуть приклади Азербайджану та країн Азії.

В Азербайджані режим Ільхама Алієва більш інтенсивно почав застосувати тиск (репресії, придушення) на активістів і журналістів, які погрожували оприлюднити факти офіційної корупції та інших зловживань. Багато з них були ув'язнені протягом року за сфабрикованими звинуваченнями, такими як хуліганство або зберігання зброї і наркотиків. Навіть після закриття ЗМІ і демократичних організацій, які засновані і фінансуються США, Азербайджан очолював виконавчий орган Ради Європи з травня по листопад, та приймав Європейські ігри 2015 року. Показники Азербайджану в рейтингу NIT падали майже щороку протягом останнього десятиліття, в результаті

чого його рейтинг зараз гірше, ніж в Росії, Таджикистану, або Білорусі в Nations in Transit 2015 року.

Посилення репресій режиму Алієва проти інакомислячих у 2014 році зіштовхнули показник азербайджанської демократії до 6,75 – практично до самого низу 7-бальної шкали, що навіть нижче ніж у Білорусі, названої «останньою диктатурою Європи» [204]. Обидві країни випустили ряд політичних в'язнів в кінці року, але ні в одному випадку ці дії не супроводжувалися будь-якими зрушеннями в політиці або більшою терпимістю до самостійної політичної діяльності. В кінці року було підраховано, що Азербайджан досі утримує як мінімум 90 політичних в'язнів.

Як і в випадку з Азербайджаном, багатство і стратегічне співробітництво з Казахстаном перешкодили багатьом європейським та іншим демократіям вимагати від нього відповідальності за його погану репутацією в області прав людини. У 2014 році влада подавила протести і заарештували демонстрантів, закрила незалежні засоби масової інформації, а також оштрафувала і ув'язнила релігійних лідерів. Нові кримінальні та адміністративні кодекси створили додаткові обмеження на використання соціальних засобів масової інформації та свободи зібрань.

Показники демократії для Таджикистану в 2014 році знизилися в четвертий рік поспіль, оскільки уряд продовжував стійкий наступ проти загроз, від активістів опозиції з їх адвокатами до академічних дослідників. Використання податливої судової системи для такого переслідування досягло критичних рівнів, так само як суворі умови утримання у в'язницях Таджикистану. В кінці року, парламент розглядав свою версію російського закону, що вимагає від певних неурядових організацій (НУО) реєструватися як «іноземні агенти», які виникли в регіоні, так як Москва прийняла цей закон в 2012 році.

Узбекистан і Туркменістан, як і раніше, отримують найгірший в доповіді рейтинг – 7 майже на кожному індикаторі [204]. Нове законодавство, прийняте в Узбекистані в 2014 році, формалізувало вже широко поширену практику переслідування раніше засуджених людей за допомогою різних «попереджувальних» обмежень, що реалізуються поліцією і всюдисущими комітетами мікрорайонів країни.

Киргизія досі найбільш ефективна країна в Центральній Азії, і, на відміну від своїх сусідів, вона в даний час не класифікується як консолідований авторитарний режим. Проте, вона втратила позиції на індикаторі громадянського суспільства в 2014 році, так як уряд збільшив обмеження на свободу зібрань і громадських організацій, що відтіснило їх до неліберальних законодавчих пропозицій в минулому році

Багатьом державам в Південній Америці, Східній Європі і Азії, на думку Ф. Шміттера, не вдасться встановити форму стабільного самоврядування, відповідну їх соціальним структурам або прийнятну для громадян. Демократія ніколи не перетворюється самостійно в специфічний, надійний і загальноприйнятий набір правил [133]. Навіть коли вибори проводяться, є свобода зібрань, права поважаються, свавілля влади знижений, дотримуються мінімальні процедурні вимоги, але регулярні, прийнятні і передбачувані демократичні форми ніколи повністю не викристалізуються. Демократія функціонує за ступенем виникнення нових проблем. При таких обставинах відсутній будь-який загальний консенсус, який визначає відносини серед партій, організованих інтересів і етнічних або релігійних груп.

Конкретна держава вибирає свій тип демократії шляхом вирішення дилем, пов'язаних з його власною історією, геостратегічним становищем, природними і людськими ресурсами. Ф. Шміттер виділяє внутрішні дилеми, властиві сучасній демократії незалежно від місця і

часу її появи і зовнішні, які ставлять під сумнів сумісність нових демократичних правил і практики з існуючими соціальними, культурними та економічними умовами [133].

До внутрішніх проблем вчений відносить, перш за все, олігархію, суть якої яскраво розкрив Р. Михельс в «залізному законі олігархічних тенденцій», в якому йдеться, що всі партії і рухи стають все більш олігархічними і, таким чином, все менше підзвітними своїм членам фізичними або юридичними особами. Іншою дилемою є самоусунення, пов'язане з відсутністю раціональних стимулів у громадян брати активну участь в політичному житті, що веде до політичної апатії. Третьою дилемою є «циклічність в політиці», яка пояснюється нерівномірністю розподілу витрат і прибутків серед соціальних груп, що призводить до створення нестійкої більшості, утвореного тимчасовими коаліціями, в результаті чого виникає можливість «циклічності». Четверта дилема – функціональна автономія, сутність якої полягає в підзвітності громадянам і експертам недемократичних інститутів держави. П'ята дилема – взаємозалежність національних лідерів від інших демократій і деяких автократій, пов'язаних з обмеженою здатністю контролювати рішення транснаціональних корпорацій, поширення ідей, пересування осіб через кордони і т. д., що свідчить про обмеження їх влади рамками держави [104].

Зовнішні дилеми визначаються колективним вибором між альтернативними інституційними заходами, сумісними з існуючими соціально-економічними структурами, і культурними реаліями. Небагато країн підходять до вирішення поставлених перед ними зовнішніх дилем чисто рефлексивним і логічним шляхом. Більшість спирається на історичний досвід, що не завжди забезпечує адекватне і оптимальне інституційне відповідність. За останні двадцять років демократичні процеси втягнули в свою орбіту держави без колишнього

демократичного досвіду, в тому числі Росію. Ці країни, як правило, вдаються до допомоги зарубіжних радників і до опори на зарубіжний досвід. Але такі поради далеко не завжди приносять очікувані результати.

Як зазначає Ф. Шміттер, тільки знання звичок, вихованих досвідом демократії даної країни, і тільки розташування дійових осіб в рамках відповідних методів перехідного періоду дозволяють дати правильну оцінку найбільш адекватного застосування інститутів влади. Історія показує, що далеко не всім країнам коли-небудь вдавалося консолідувати демократію з першої спроби.

З точки зору Ф. Шміттєра, в країнах, що вступили на шлях демократичних перетворень, є, принаймні, ще два варіанти розвитку: створення гібридного режиму, що об'єднує елементи автократії і демократії, і освіту стійкою, однак неконсолідованою демократією [133].

У тих випадках, коли перехідний період ініціюється і нав'язується зверху, колишні правителі намагаються захистити свої інтереси шляхом «щеплення» авторитарних прийомів. У тих випадках, коли вони проводять лібералізацію без демократизації (тобто, коли допускаються деякі індивідуальні права без згоди на підзвітність громадянам), що веде до виникнення гібридного режиму, таку форму правління американський дослідник назвав диктабландою (dictablanda). У тих же випадках, коли політична еліта проводять демократизацію без лібералізації (тобто, коли вибори проводяться, але за умов гарантованої перемоги правлячої партії, виключення певних суспільно-політичних груп з участі в них, або при позбавленні обраних громадян можливості справжнього управління), був запропонований неологізм «демокрадура» (democradura).

І диктабланди, і демокрадури стали досить поширеним явищем, так як авторитарні правителі намагаються ввести демократичні

механізми в своїх державах для створення видимості прогресивних перетворень у міжнародних сил, що вимагають демократизації.

Більшість країн на Балканах мають переривчастий прогрес в галузі демократизаційних показників NIT, і там до сих пір немає консолідованих демократичних режимів в регіоні [204]. Насправді, три країни – Македонія, Боснія і Герцеговина, та зараз і Чорногорія мають гірші показники демократії, ніж вони мали п'ять років тому.

Демократичні інститути нового члена ЄС Хорватії, досі вважаються «напів-консолідованими» відповідно до методології NIT, яка враховує пригнічений стан судової системи країни, її боротьбу з корупцією на високому рівні, а також тиск і залякування з якими там часто стикаються журналісти [204].

В Албанії уряд, який прийшов до влади в 2013 році, ініціював деякі довгоочікувані реформи і прийняв попередні заходи по боротьбі з корупцією. Проте, судова система ще має встановити високий рівень судового слідства. Слабкість слідчої журналістики підвищується через всепроникаючу організовану злочинність. Після трьох відмов, Албанія офіційно стала кандидатом в країни ЄС в червні 2014 року.

В Сербії, яка в даний час рухається на шляху до вступу в ЄС, було зафіксовано зниження в рейтингу незалежності медіа за 2014 рік. Коли в травні повені спустошили частини країни, уряд оголосив надзвичайний стан і у відповідь на лиха блокував критику з боку медіа. Кібер-атаки, погрози на адресу журналістів, а також економічний тиск призвели до посилення самоцензури і зниження журналістських розслідувань протягом всього року. Три значні новостні програми були скасовані в 2014 році на тлі звинувачень в політичному втручанні.

Загрози незалежності ЗМІ і зниження журналістських стандартів стали більш вираженими по всьому регіону. У сусідній Чорногорії, популярний таблоїд почав наклепницьку кампанію проти MANS, видної

НУО та кількох активістів. У Боснії та Герцеговині, міцні зв'язки між видавцями, журналістами та політиками практично викоринили дійсно незалежну журналістику.

Косово останнім часом отримали користь від збільшенням незалежних новинних агентств і журналістських розслідувань в Інтернеті, але засоби масової інформації в країні як і раніше страждають від проблем, загальних для більшості своїх сусідів, зокрема, від проурядової упередженості громадських мовників, самоцензури, викликаної редакційним тиском з боку політичних лідерів і приватних власників, а також від утисків або нападів на журналістів, які, як правило, залишаються безкарними.

В Македонії президентські і дострокові парламентські вибори в квітні 2014 року були затьмарені проурядовою необ'єктивністю ЗМІ і зловживаннями адміністративними ресурсами, що приводить до чергового довгострокового парламентського бойкоту опозиційними депутатами. Уряд продовжує проводити ряд позитивних проєвропейських інституційних реформ, але тривожні події в останні кілька років поставили під сумнів прихильність правлячої партії до політичного плюралізму і прозорості. Протягом усього 2014 року, групи громадянського суспільства і спонтанні народні рухи невдало виступили проти проблематичних підтримуваних урядом пропозицій, в тому числі проти законодавства, що підриває незалежність університетів.

Загрози для демократії в постсоціалістичних країнах вивчалися багатьма дослідниками. С. Гантінгтон вважає, що перешкоди для демократизації країн можна поділити на три широкі категорії: політичні, культурні та економічні. В якості одного з потенційно значущих політичних перешкод він виділяє брак досвіду демократичного правління, що проявляється у відсутності відданості

демократичним цінностям політичних лідерів. Сутність культурних перешкод лежить на відміну великих світових культурно-історичних традицій по відношенню до властивим їм поглядам, цінностям, віруваннями і відповідним поведінковим зразкам, що сприяють розвитку демократії. Глибоко антидемократична культура перешкоджає поширенню демократичних норм в суспільстві, заперечує легітимність демократичних інститутів і тим самим здатна сильно ускладнити їх побудова та ефективне функціонування або зовсім не допустити його. У числі головних економічних перешкод демократичного розвитку американський політолог називає бідність, тому майбутнє демократії він пов'язує з розвиненою економікою. Те, що заважає економічному розвитку, є перешкодою і для поширення демократії. «Більшість бідних суспільств залишаються недемократичними до того часу, поки залишатимуться бідними» [125, с. 338], – робить висновок американський вчений.

Для постсоціалістичних країн існує особлива проблема: введення ринкової економіки і демократії одночасно, причому реформа економічного устрою суспільства повинна проводитися шляхом прийняття політичних рішень. Таке завдання – установа класу підприємців – не стояла ні в одному з колишніх переходів до демократії. Як показує демократична практика, саме ринок сприяє розвитку демократії, а не демократія – появи ринку. Розвинуте ринкове суспільство тільки до певної міри робить конкурентну демократію ефективним способом внутрішньодержавного погодження інтересів і досягнення соціального миру. Клаус Оффе дану дилему формулює так: «правова і представницька політична система стане адекватною та відтворювальною легітимність тільки тоді, коли вже досягнута певна ступінь автономного економічного розвитку» [92, с. 11].

Проблема посилюється тим, що політична культура авторитарного егалітаризму, що розділяється більшістю громадян цих країн, не передбачає ні ринкову економіку, ні демократію в якості цілей реформ.

Ринкову економіку, яка виникає в постсоціалістичних країнах, німецький політолог називає «політичним капіталізмом», який насаджується реформаторської елітою, на відміну від західного зразка, рушійним мотивом якого стає зацікавленість всього суспільства в ефективному економічному механізмі. В умовах труднощів з соціальним забезпеченням реформи можуть не отримати демократичну легітимацію.

Виникає парадокс: ринкова економіка встановлюється в умовах, що передують демократії, так як заохочення її розвитку відбувається шляхом обмеження демократичних прав. Тільки розвинена ринкова економіка породжує соціально-структурні передумови для стабільної демократії і сприяє досягненню суспільної злагоди. Однак, введення такої системи є політичним проектом, який може розраховувати на успіх лише за умови демократичної легітимності. Якщо ні демократія, ні ринок не будуть бажаними для більшості населення, то, за висловом К.Оффе, «ми маємо справу з «ящиком Пандори», повним парадоксів, перед якими капітулює будь-яка «теорія» переходу» [48, с. 66].

В Угорщині вибори в 2014 році підтвердили і зміцнили панування партії Фідес Віктора Орбана, який очолював коаліцію. Протягом усієї парламентської кампанії, опозиційні партії критикували наявні передвиборні махінації на користь правлячої партії і сильним впливом на це уряду через державне телебачення і радіо. Більшість з цих скарг були підтримані міжнародними спостерігачами від ОБСЄ, які також вказали на сильний вплив уряду на приватні ЗМІ і рекламний ринок, і, крім того, на значні нерівні фінансові ресурси серед конкуруючих

партій. Команда антикорупційних спостерігачів звинувачують Фідес і її молодшого партнера по коаліції у витрачання вдвічі більше коштів на їх кампанію, ніж це встановлено законом.

В результаті відбулося зниження рейтингу електорального процесу Угорщини, що штовхнуло цю країну до категорії «напів-консолідованої демократії», де вона приєдналася до Болгарії, Румунії, і трьох західних балканських держав. Новий податок на рекламу для ЗМІ, зростання політичного втручання і переслідування НУО, а також кілька спірних рішень Конституційного суду сприяли зниженню показників рейтингів для Угорщини в 2014 році в цілому на п'ять балів, такі показники спільні лише з Росією [204]. У липні Орбан пояснив у своїй промові, що він буде «неліберальну державу», що «не відкидає основоположні принципи лібералізму, такі як свобода», але також «не робить цю ідеологію центральним елементом державної організації».

В Угорщині, однак, уряд під керівництвом партії Фідес (Fidesz – Угорський громадянський союз) намагається монополізувати політичну владу, взявши під свій контроль ряд незалежних установ і контролюючих органів і підриває незалежність судової системи. Спираючись на дві третини голосів в парламенті, уряд прийняв нову конституцію в квітні 2011 року, яка містить ряд кваліфікованих більшістю законів, прийнятих для захисту націоналістичних/консервативних пріоритетів нинішніх правлячих партій [204]. Таким чином, Угорщина є найбільш тривожним випадком політичної влади, орієнтованої на домінування, де правлячі партії використовують законодавчу більшість, щоб послабити систему стримувань і противаг і зміцнити свою владу.

З точки зору політичної трансформації, становище в південно-східних європейських країнах погіршилося в більшій мірі, ніж у

центрально-східних країнах Європи, що збільшило розрив між цими двома субрегіонами.

Демократичні структури розвиваються в Туреччині, яка є однією з найбільш проблемних випадків, оскільки уряд ввів обмеження на свободу вираження поглядів, а також на свободу об'єднань та зібрань, а число порушень громадянських прав, збільшилося.

Свобода віросповідання для релігійних меншини також є постійною проблемою в Туреччині. Крім того, адміністративні обмеження на свободу зібрань зберігаються при уряді Ердогана. Суворі вимоги для проведення демонстрації все ще існують для конкретних подій, таких як День травня і курдські свята в південно-східній Анатолії.

Процеси авторитарної трансформації можна спостерігати в різних суспільно-політичних сферах. Наприклад, в певних європейських країнах є факти порушень у виборчому процесі, розподілі влади, слабого забезпечення громадянських та політичних прав.

У Румунії процедура реєстрації кандидатів і партій занадто вимоглива і може представляти значні перешкоди для нових партій і незалежних кандидатів. У Туреччині на парламентських виборах прохідний бар'єр складає 10%, що є основною перешкодою для всіх малих політичних партій. Що стосується виборчих прав і процедур, можна спостерігати деякі недоліки в ряді південно-східних європейських країн [204].

У Болгарії, наприклад, люди, які відбувають тюремне ув'язнення, не можуть голосувати. По-друге, президентські вибори у 2011 році і парламентські вибори у 2013 породили заяви про випадки фальсифікацій під час голосування, які, хоча і не доведено, ще більш підірвали суспільну довіру до політичної системи.

В Угорщині уряд під керівництвом прем'єр-міністра Орбана спробував змінити положення про реєстрацію виборців. Законодавство, прийняте в кінці 2012 року вимагало від виборців зареєструватися на сайті або особисто, принаймні за два тижні до виборів. Офіційно було заявлено, що це спосіб покласти край дискримінації угорців, які проживають за кордоном (які завжди повинні були зареєструватись до виборів), але нова вимога про реєстрацію була сприйнята як спроба позбавити виборчих прав основний електорат опозиції, таких, як літні і бідні люди. В січні 2013 року Конституційним судом зміни в правилах реєстрації були визнані неконституційними. Розбіжності існують також щодо угорці голосування за кордоном.

У Хорватії основна проблема, пов'язана з правом голосу, була надмірна кількість зареєстрованих виборців без реального місця проживання в Хорватії. Хоча по Закону про державний реєстр виборців, тільки громадяни, які мають постійне місце проживання в Хорватії і дійсне посвідчення особи мають право голосувати без реєстрації на конкретних виборах. В результаті цього положення і ретельного очищення реєстру для голосування, кількість громадян, які мають право голосу впала більш ніж на 15 % в порівнянні з січнем 2012 року, а тоді проводився референдум з питання вступу Хорватії до Європейського Союзу [204].

Майже всі держави-члени ЄС Центральної і Південно-Східної Європи зміцнили свої демократичні інститути і створили надійний захист для організацій громадянського суспільства та засобів масової інформації через чверть століття після падіння комунізму. Проте, середній демократичний NIT показник країн, які приєдналися до ЄС в 2004 і 2007 роках, знизився на 0,25 за останнє десятиліття. Росія, що активно працює по дестабілізації і деморалізації демократії в регіоні, фактор грошей в центрально-європейській політиці, піддатливості

судових установ, і економічно ослаблені ЗМІ – все це викликає занепокоєння з приводу довговічності досягнень цих країн.

Єдина країна в групі, в якій в 2014 році були зареєстровані лише поліпшення, – це Чехія, де новий уряд відновив деяку стабільність в політиці, незважаючи на незгоди всередині правлячої коаліції і поширеною стурбованістю з приводу збільшення партійного впливу в засобах масової інформації. В Румунії, тим часом, загострилися випадки переслідування корупції на високому рівні, в результаті чого країна підвищила свої показники в цій категорії з 2007 року. На жаль, упередженість засобів масової інформації та виборчі проблеми для громадян, які проживають за кордоном під час президентських виборів призвели до зниження в рейтингу виборчого процесу Румунії. Словаччина хоча й отримала негативні оцінки та показники через збільшення концентрації власності на ЗМІ, проте зняття з посади сумнозвісного автократичного голови Верховного суду Стефана Харабіна стало позитивною подією, яка може привести до підвищення прозорості судової системи в майбутні роки [204].

Судова система Болгарії виграла від реформ, що здійснюються в зв'язку з вступом в ЄС, однак нездатність судової системи приборкати організовану злочинність шляхом переслідувань і конфіскації їх активів залишається серйозною проблемою, як і непрозорі і неконкурентні процедури призначення в вищих судових органах країни. У 2014 році заполітизована Вища судова рада виявилася не в змозі обрати нового голову для Верховного касаційного суду, залишаючи посаду вакантною протягом трьох місяців. У травні член міської прокуратури Софії почали розслідування за фактом, що президент Росен Плевнелієв має оборудки з міжнародною компанією з енергетичних та екологічних послуг. Парламентське розслідування, яке супроводжувало судове розслідування було створено з ініціативи

ультраправої партії «Атака» і за підтримки правлячої на той час Болгарської соціалістичної партії, до яких Плевнелієв був критично налаштований.

У Польщі законність явно вільних і справедливих місцевих виборів була підірвана високим відсотком зіпсованих бюлетенів і неправильним поведженням Національної виборчої комісії під час технічних несправностей при підбитті підсумків.

В останні роки було кілька прикладів, коли правлячі партії використовували свою законодавчу більшість, щоб послабити систему «стримувань і противаг» і зміцнити свою владу в державі і суспільстві: Ця модель влади була особливо поширена в Албанії, Угорщині, Македонії та Румунії.

Чіткі негативні тенденції були зафіксовані в Угорщині, де в 2010 і 2011 роках уряд під керівництвом прем'єр-міністра Орбана прощтовхнув вельми суперечливі закони про ЗМІ. Це законодавство було лише незначно змінено в результаті різкої критики з боку Європейської комісії та інших міжнародних і національних суб'єктів. Нові закони посилили контроль держави над засобами масової інформації шляхом наділення Медіа Ради, що складається виключно з осіб, пов'язаних з Фідес, контролем медіа-контенту та видачі ліцензій на мовлення. Нові положення про «збалансовану журналістику», разом з масовими звільненнями в державних засобах масової інформації сприяли створенню атмосфери страху і самоцензури серед журналістів. Представники уряду критикували незалежні засоби масової інформації, непрямо підтримуючи медіа правої ідеології [202].

Певний регрес спостерігався в Угорщині в квітні 2011 року консервативна урядова коаліція на чолі з прем'єр-міністром Віктором Орбаном використала свої дві третини голосів і в прискореному порядку прийняла нову конституцію, не зважаючи на опір з боку

опозиції, і без належної дискусії в суспільстві або консультації з парламентом. «Основний закон», як його охрестив уряд, ввів «кардинальні зміни» в більш ніж 50 областях політики, які можуть бути змінені тільки більшістю в дві третини голосів в парламенті. До червня 2013 року, голосування в парламенті вже пройшло 49 таких актів – що показує, що дві третини голосів нинішнього коаліційного уряду використовувались для того, щоб закріпити політичну волю уряду на наступні законодавчі періоди.

В Албанії, прихильники демократичної партії правлячого прем'єр-міністра Салі Беріша займали ключові державні посади, в тому числі президента, керівника таємної поліції і генерального прокурора. У Македонії, консервативна урядова коаліція збільшила число державних службовців більш ніж на 50 відсотків з 2006 року, закладаючи величезний потенціал для партійно-політичного заступництва.

Розмивання системи розподілу влади також можна спостерігати в Туреччині, де прем'єр-міністр (а тепер президент) Ердоган за останні роки також слідував чіткій моделі політики з домінування жорсткої влади, щоб зміцнити позиції свої і своєї партії.

Проблеми не зникають і в сфері правосуддя. Недоліки були помічені в Болгарії та Хорватії. Тут суди формально незалежні, але іноді не в змозі забезпечити дотримання правових норм. В Болгарії неформальний політичний тиск і корупція нерідко перешкоджають ефективному і незалежному судовому розгляду. В Хорватії не дивлячись на ряд реформ в останні роки, адміністративні процедури часто займають нерозумні відрізки часу.

Як і Болгарія, Румунія також бореться з укоріненою корупцією в судовій сфері. Корупція в судовій системі, в поєднанні з наявністю погано навчених суддів (особливо в судах нижчої інстанції), підриває

легітимність правової системи, яка, в свою чергу, є більш вразливою для політичного тиску.

У Туреччині акти президента і рішення Вищої військової ради виключені з судового розгляду. І, нарешті, незалежність судової системи в Угорщині ще більш знизилася при уряді Орбана. Спірна поправка до конституції в березні 2013 року поглибила урізування компетенції Конституційного суду. Конституційний Суд вже не може відхиляти поправки до конституції та базувати свої ухвали на рішеннях прийнятих до січня 2012 року (прийняття нової конституції). Паралельно з цими подіями, уряд продовжував укомплектувати Конституційний суд особами лояльними до Фідес. Побоювання з приводу незалежності судової системи також були підняті тимчасовим зменшенням пенсійного віку для суддів, в результаті якого в березні 2012 року у вимушену відставку пішло 194 судді, а їх замінили судді, близькі до Фідес [202].

Є винятки, які вказують на деякі недоліки в забезпеченні громадянських прав. Незважаючи на формальний захист порушення цивільних прав все ще мають місце і судовий захист іноді виявляється неефективним в Болгарії, Хорватії, Ізраїлі та Румунії. У Туреччині права на захист, тривалий термін попереднього ув'язнення і надмірно довгі обвинувальні висновки і раніше викликали занепокоєння. Крім того, є твердження про надмірне застосування сили до окремих осіб. У відповідь на ці проблеми турецький уряд в останні роки прийняв заходи по боротьбі з тортурами і жорстоким поведінням з боку правоохоронних органів.

Були випадки, коли уряди виявились нездатні або не готові ефективно захищати права деяких меншин. Це мало місце в Угорщині, де цигани та інші меншини стали частими об'єктами переслідування і розпалювання ненависті. Уряду Орбана також не вдалося покласти край

залякуванню циган Угорською гвардією та парламентською ультраправою партією Jobbik.

Роберт Даль зазначає нерівність громадян в якості фундаментальної проблеми у всіх демократичних країнах. Перспектива розвитку демократії, з його точки зору, залежить від ступеня наближення демосу (народу) до еліти, яка приймає рішення. Удосконалення громадян, їх активну участь в житті суспільства і держави є необхідною умовою розвитку демократії. І чим вище рівень політичної участі, чим ближче громадяни до постійно зростаючому рівню вимог до учасників політичного процесу, тим ближче демократія до свого ідеалу, до якого можна і потрібно прагнути, але якого досягти неможливо [205].

Загрози демократії можуть виходити також як з боку народних мас, так і з боку еліти. Теорія демократії передбачає, що основоположні цінності – особисту гідність, рівність можливостей, право на інакомислення, свобода слова і друку, релігійна терпимість, правова культура – найнадійніше забезпечується за рахунок розширення участі мас в політиці. Історично маси, а не еліти вважалися хранителями свободи. Однак в ХХ столітті саме маси стали найбільш сприйнятливі до спокус тоталітаризму.

Аналізуючи поведінку мас в умовах американської демократії, Пітер Бахрах писав: «Широко поширена прихильність суспільства фундаментальним нормам, які лежать в основі демократичного процесу, розглядалася теоретиками класичної демократії як невід'ємний елемент виживання демократії ... Сьогодні ж соціологи схильні відкидати цю точку зору. Вони надходять так не тільки з-за сумнівів в прихильності «нееліт» свободу, але також і тому, що зростає переконаність, що «нееліти» здебільшого надихаються в політичних питаннях елітами. Емпіричний висновок про те, що поведінка мас зазвичай є реакцією на

позицію, пропозиції і образ дій політичних еліт, додатково підтверджує точку зору, що відповідальність за збереження «правил гри» лежить на плечах еліт, а не народу» [Цит за : 92, с. 48].

Однак, незважаючи на те, що еліти більше, ніж маси, віддані цінностям демократії, вони часто відмовляються від цих цінностей в кризові періоди і звертаються до репресій. Активність мас і репресії еліт нерідко поєднуються, створюючи численні загрози демократії. Активність мас, що виявляється в бунтах, демонстраціях, екстремізмі, насильстві, пробуджує страх і почуття небезпеки у еліт, які відповідають обмеженням волі і посиленням заходів безпеки. При цьому інакомислення ставиться під сумнів, преса піддається цензурі, обмежується свобода слова, представники потенційних контреліт потрапляють до в'язниць, а поліція і сили безпеки зміцнюються в ім'я «національної безпеки» або «закону і порядку».

Еліти самі себе переконують, що ці кроки необхідні для збереження ліберальних демократичних цінностей. Т. Дай і Л. Зіглер укладають: «Іронія полягає в тому, що, намагаючись зберегти демократію, еліти перетворюють суспільство в менш демократичне» [Цит за : 40, с. 48–49].

Перспективи центрально-східної та південно-східної частини європейського регіону важко передбачити. Негативні тренди, які спостерігались останнім часом, повернути назад в короткостроковій перспективі буде важко. Структурні зміни у відносинах між політичною елітою, власниками засобів масової інформації та журналістами, які відбулися в останні роки були дуже радикальними. Навіть якщо економічна ситуація поліпшиться і в результаті доходи від реклами збільшаться, залишається сумнівним, чи знайдуть журналісти і редактори, які в даний час залежні від своїх фінансистів, шлях назад до журналістської незалежності. Крім того, систематичні зміни в медіа

викликали далекосяжний політичний і правовий вплив і такі регулюючі заходи (як це мало місце в Угорщині і Туреччині), які буде важко повернути назад в короткостроковій і середньостроковій перспективі.

У той же час, поява нових популістських партій посилила політичну поляризацію, що призводить до зростання в деяких країнах, таких як Греція і Угорщина, радикального лівого і правого спрямування. З цим пов'язана проблема яку слід згадати: політичні партії в Центральній і Південно-Східній Європи не мають міцної ідеологічної основи соціальних програм і особливо залежать від медіа зображення. Тому вони особливо націлені впливати на засоби масової інформації. У багатьох європейських країнах, глибока економічна криза, безумовно, є провідним фактором у цьому розвитку.

У деяких країнах, народна незадоволеність безгосподарністю, корупцією і соціальними труднощами, породила нові протестні партії (Болгарія, Чеська Республіка, Угорщина, Литва, Словаччина і Словенія). Всі ці партії називають боротьбу з корупцією і керівний стиль встановленої політичної еліти в якості основних скарг. Болгарська партія ГЕРБ була найуспішнішим з цих антикорупційних партій на сьогоднішній день, вона перемогла на парламентських виборах в травні 2013 року [202].

Найгірші показники соціальної самоорганізації та побудови соціального капіталу наведені в першу чергу для країн з Південно-Східної Європи (тобто Албанії, Боснії, Болгарії, Хорватії, Косово, Македонії, Чорногорії, Румунії та Сербії), а також для Угорщини і Туреччини. Греція зараз також знаходиться в дуже слабкому становищі всередині цієї групи країн. У той час як в таких країнах як Албанія, Боснія, Косово та Македонія важкий тягар для появи більш розвиненого соціального капіталу представляють собою старі етнополітичні

конфлікти, то в Греції ці проблеми зумовлені важкими соціальними дислокаціями, викликаними кризою.

Аналіз якості доступу і інклюзивності для Європи дає дуже неоднорідну картину. Балканські держави не є відкритими і інтегративними політично, але вони і не відрізняються соціально-економічною інлюзивністю. Вони знаходяться в тій же лізі, як південно-європейські держави, як Португалія чи Туреччина. Партиїні системи в цих країнах – на відміну від решти регіону – як правило, менш стабільні. Громадянське суспільство в балканських і південно-європейських країнах також, як правило, має тенденцію до переваги кількох сильних інтересів.

Що стосується якості партійних систем і забезпечення більш рівного доступу до участі в житті суспільства незалежно від соціального походження, більша частина країн Східно-Центральної Європи все ще відстають від західних європейських стандартів. Ця тенденція підкріплена політичними і соціально-економічними наслідками глобальної економічної і фінансової кризи. Винятками з цього правила є Словенія, Чехія і особливо Польща.

Шмуель Ейзенштадт вважає, що конституційно-демократичним режимам притаманні крихкість і нестійкість, витоки яких визначаються не конкретними причинами, здатними викликати нестабільність при будь-соціальній структурі або політичному ладі, а кореняться в ідеологічній та інституційній історії сучасних політичних формацій, так само як і в культурному та політичному програмі сучасності. Ізраїльський політолог вважає, що підставою для таких тверджень є відкритість політичного процесу в конституційних демократіях і супутня цьому тенденція до постійної переоцінки сфери політичного. «Ця відкритість, – пише Ш. Н. Ейзенштадт, – головна причина крихкості сучасних демократичних режимів, але парадокс в тому, що

вона забезпечує безперервність їх існування» [136, с. 67]. Відкритість політичних систем свідчить про їх можливість адаптації до дійсності, що змінюється, сприйняттю необхідних змін, що веде за висловом Ш. Ейзенштадта до формування уявлення про політику як про «гри» ні з нульовою сумою, коли виграш однієї сторони не рівнозначне програшу іншої.

В якості основних «чвар і протиріч», характерних для політичної програми сучасності, ізраїльський дослідник виділяє наступні. По-перше, протиріччя між акцентом на автономії людини і потужним, жорстким контролем. По-друге, протиріччя між творчим началом, яке внутрішньо притаманне образам, створеним ідеями Відродження, Просвітництва і великих революцій, і розмиванням таких образів, розчаруванням в них у зв'язку з рутинізацією і бюрократизацією сучасного світу. По-третє, протиріччя між цілісною картиною сучасного світу, яке наповнювало його змістом, і дробленням цього сенсу внаслідок розширення автономії різних інституційних сфер – економічної, політичної і культурної. По-четверте, протиріччя між тенденцією до самовизначення і створення самостійних політичних одиниць і зростанням міжнародних сил, що знаходяться поза контролем з боку цих одиниць.

Всі ці «тертя і протиріччя», перенесені на політичну сцену, детермінована співвідношенням між множинністю інтересів і уявлень про загальне благо і способами формування загальної волі в структурі і практиці конституційно-демократичних режимів. Ці проблеми призвели до виникнення найбільш значимого вузла сучасного політичного дискурсу, пов'язаного з співвідношенням свободи і рівності, способу справедливого суспільного устрою і «вузьких» інтересів різних верств суспільства, які реалізуються плюралістичними або інтегралістськими (тоталітаристськими) концепціями політики.

Минулий рік, як і останні 10 років, показали, що демократизація – часто змагальний процес, і його прихильники, будь то дисиденти, журналісти, дипломатичні або політичні лідери, не можуть виграти, якщо вони не бажають боротися.

Для всіх цих проривів, стабільність і безпека нового уряду і установ України залишаються нестійкими. Багато важливих реформи ще мають бути реалізовані в кінці року, але контроль Києва над своєю територією постраждав внаслідок російської окупації Криму і вторгнення військовослужбовців і військової техніки на Донбас. Сепаратистський конфлікт на Донбасі, спровокований Росією, спустошив область, коштував тисячі життів, і перешкодив зусиллям України відродити свою, до того ослаблену, економіку.

Існують два способи домогтися встановлення досконалого політичного ладу: по-перше, методом проб і помилок прийти до єдиного, такого що забезпечує стабільність рішенням; по-друге, спробувати раціонально пізнати такий лад і потім встановити його. Міркуючи про неминучий розрив між ідеалом і дійсністю, Жан Бешлер вводить поняття «дефіциту демократії», під яким він має на увазі не тільки недоліки, властиві демократії, як політичного ладу, а й проблеми, що виникають в процесі становлення демократії [9].

Ці дефіцити, на думку французького політолога, бувають двох видів. Перший виникає через розбіжності між ідеалом і дійсністю, оскільки демократія – це процес демократизації, розтягнутий у часі, найчастіше надовго: в кожен момент існує розрив між тим, що має і може бути здійснено, і тим, що в дійсності зроблено. Інші дефіцити пов'язані з обставинами, що заважають історично-конкретним демократіям наблизитися до свого ідеалу.

Запізнення демократій пояснюється тим, що попередній лад залишив після себе недемократичне спадок, пов'язане з ліквідацією

попереднього політичного режиму, обтяженого традиційними пережитками, революційними перетвореннями, історичними особливостями.

«Дефіцит демократії» Ж. Бешлер пояснює також невід'ємними ворожими обставинами. Перш за все, це економічний цикл, який не залишається в стійкому стані тривалий час, що негативно позначається на реалізації обіцянок, що виходять від уряду громадянам. Ще більш значущим ворожим обставиною для демократії є соціальне розшарування. В ідеальній демократії розподіл на думку більшості дослідників має бути не рівним, а справедливим. Кожен отримує свою частку влади, багатства, престижу у відповідності зі своєю компетентністю, внеском у спільну багатство і своїми заслугами. Мобільність особистості, як вертикальна, так і горизонтальна, повинна бути високою, що має привести до створення мінливих, слабо виражених і постійно перебудовуються ієрархій.

Однак, реальність далека від демократичного ідеалу, що пояснюється перевагами, які дає близькість до влади і які можуть передаватися наступному поколінню. Це призводить до того, що влада, престиж і багатство в значній мірі залежать від соціального шару, до якого належить той чи інший індивідуум. В результаті компетентність, внесок в загальну справу, природні обдарування і особисті заслуги можуть бути принижена і позбавлені своїх законних прав володарями становища, успадкованого і збереженого всупереч демократичної справедливості. Що виникає, таким чином, соціальне розшарування викликає в демократичному суспільстві протести проти нерівності.

Як вже зазначалось, Ж. Бешлер розрізняє три види спотворень демократії – політичні, ідеологічні і моральні [9]. Під політичними спотвореннями він розуміє політичний ринок, під яким мається на увазі обмін, розподіл і пошук. Обмін відбувається між приватною і

державною сферами. Приватні інтереси виступають в ролі однієї зі сторін в обміні і пропонують свої голоси і сприяння партнеру в ході виборів. Їх партнерами є політики, яким потрібні голоси і підтримка громадян для обрання до органів влади. Тут виникає суперечність демократію. Так як демократія – це прагнення в загальних справах до загального блага, то виникає конфлікт інтересів між приватним і громадським. Спотворення демократії тут тим більше явно, чим активніше втілюються в життя приватні інтереси, що тягне за собою протилежний процес – придушення приватних інтересів державної сферою [9]. Спотворення піддається діяльність політиків, які свою діяльність надсилають не на загальну користь, намагаючись переконати громадян своїм трактуванням загального блага і авторитет у пошуку вірної мети. У підсумку можна зробити висновок: політичний ринок узаконює нечесну гру.

Ідеологічні спотворення виникають через те, що кожен принцип демократії може піддатися помилковому тлумаченню, а кожне неправдиве тлумачення може привести до ідеологічних висновків, небезпечним для демократії, якщо вони будуть застосовані на практиці. Ж. Бешлер зупиняється на двох найбільш поширених і шкідливих принципах. Один з них – суверенність народу. Народ є абстракцією. Він являє собою колектив, який завжди мовчить, не володіючи ні волею, ні здатністю до дії. Оголосити, що влада належить народу, значить, створити реальну небезпеку заміни народу його представниками, які вважають себе легітимними носіями влади. А так як народ мовчить і нічого не вирішує, то ці представники стають носіями необмеженої влади, що призводить до появи автократичних режимів.

Другим ідеологічним спотворенням є судження про те, що демократія – це правління більшості. Ж. Бешлер вважає, що воно безумовно справедливо для державної сфери, а в сфері приватних

інтересів проявляються спотворення. Так, замість того, щоб виробити серединні інтереси за допомогою регульованого ринку в результаті вільного торгу, люди вважають за краще організовувати загальні збори, на яких за допомогою голосування виявляється більшість, інтереси якого нав'язуються іншим. Така процедура, на думку французького політолога, є неправомірною і незаконною в демократичному суспільстві, більш того вона дає можливість маніпуляції з боку організованих груп і служить виправданням для гноблення меншин. Доведене до свого логічного завершення правління більшості призводить до автократії [9].

Моральні спотворення включають в себе всі зловживання свободою, які полегшуються гарантуванням громадських свобод, розмежуванням державної і приватної сфер і принципом політичної правомірності всіх думок і всіх смаків. Вчений акцентує увагу на відмінності людей в їх адаптації до оточуючих життєвих умов. Найбільш сильні, яких меншість, вміють чітко ставити перед собою цілі і прагнути до їх реалізації. Більшість включає в себе не найсильніших і не найслабших, а звичайних людей, які здатні давати собі раду в с проблемами і нести відповідальність за досягнуті результати, в той час, як найбільш слабкі, яких теж меншість, виявляються нездатними вирішувати виникаючі проблеми. Вони погано адаптуються і не вміють самостійно і з користю для себе переживати сучасну індивідуалізацію [10].

Незважаючи на перераховані дефіцити і спотворення демократії, Ж. Бешлер досить оптимістично дивиться в майбутнє демократичного розвитку, обґрунтовуючи свій оптимізм тим, що по-перше, всі вони не можуть існувати вічно, а по-друге, їх поступове заповнення зміцнює стабільність демократії. Демократизація розтягується в часі, що несподіваним чином сприяє стабільності. Сучасні демократичні

інститути і практики здатні мирно вирішувати проблеми між владою і суспільством шляхом зміни команди, що стоїть при владі, на чесних справедливих виборах.

Щоб демократичний розвиток став реальністю, громадяни повинні мати достатній запас терпіння й оптимізму, так як вони змушені швидко пристосовуватися до нового положення і досить тривалий час чекати позитивних результатів реформ.

Незважаючи на всі труднощі, з якими доводиться стикатися демократії на своєму тернистому шляху, ми живемо в демократичну епоху. Довгий час небезпека життя, свободу і щастя людини виходила з боку абсолютизму монархій, догматизму церков, терору диктатур і тоталітарних вождів. Диктатори і окремі тоталітарні режими існують досі, але вони стають все більш анахронічними в сучасному світі. Немає більше гідної альтернативи демократії, вона представляє, за висловом американського політолога Ф. Закарії, «частина модного облачення сучасності» [48]. Таким чином, в XXI столітті проблеми правління, цілком ймовірно, будуть проблемами в рамках самої демократії. Це ускладнює їх рішення, так як вони одягаються в мантию законності.

Законність, а отже, і сила неліберальних демократій виникає з тієї обставини, що вони досить демократичні. Найбільша ж небезпека, яку представляють неліберальні демократії, навпаки, полягає в тому, що вони дискредитують саму ліберальну демократію, кидаючи тінь на демократичне правління. Ф. Закарія вважає, що в цьому немає нічого незвичайного. За кожною хвилиною демократії слідував спад, коли система здавалася незадовільною, а честолюбні лідери і неспокійні маси шукали нові альтернативи. Останнім таким періодом розчарування, в міжвоєнні роки в Європі, скористалися демагоги, багато з яких були на початку популярні і навіть користувалися

підтримкою виборців. Сьогодні, перед лицем поширюється вірусу нелібералізма, найбільш корисна роль, яку може відіграти міжнародне співтовариство, полягає не в пошуку нових земель для демократизації і нових місць для проведення виборів, а в зміцненні демократії там, де вона пустила коріння, і сприяння поступовому розвитку конституційного лібералізму в усьому світі. Демократія без конституційного лібералізму не просто незадовільна, а й небезпечна, бо вона несе з собою знищення свободи, зловживання владою, етнічні протиріччя і навіть війну.

А поки залишається актуальним попередження, яке прозвучало від аргентинського політолога Гільєрмо О'Доннелла, щодо загибелі демократії. Дослідник виділяє два види такої загибелі: раптова і повільна. Раптова смерть відбувається внаслідок громадянської війни, державного перевороту або будь-якого ще помітного події, яке відразу ж привертає увагу і вказує на точну дату загибелі демократії. Але вороги демократії діють і більш тонкими і безпечними методами, що дозволяють покінчити з нею повільно. Поступово і непомітно відбувається ерозія демократичних свобод, гарантій і процесів. При цьому не можна вказати точну дату, коли демократію слід оголосити покійною. Можна лише зауважити заднім числом період поступового удушення, коли при кожному затягуванні петлі демократичні діячі як всередині країни, так і за кордоном раз по раз втрачали шанс дати відсіч, оскільки кожен крок сам по собі не здавався досить серйозним для повної мобілізації сил. Повільна смерть підступна: насильство і репресії, які супроводжують її, можуть бути настільки ж великими, як і в разі раптової смерті, але при цьому вмираюча демократія здатна прикритися претензіями на зберігається внутрішню і міжнародну легітимність, через що виявляється скрутним вжити відповідних та своєчасні внутрішні і міжнародні заходи.

4.2. Сучасні загрози реверсивного транзиту в Україні.

Сучасні політичні процеси характеризуються демократичними перетвореннями у більшості країн світу, які, в свою чергу, характеризується розвитком, які обумовлюються проблемами. Особливої уваги заслуговує проблема загроз становлення демократії. Ця проблема набула своєї гостроти для нашої держави після 2010 року, коли постало питання про можливість повернення політичного режиму в Україні до авторитаризму. Насамперед, це зумовлено значним розривом між метою, завданнями та можливостями здійснення реформування суспільства, його демократизації.

Необхідність дослідження загроз демократії особливо важлива в сучасних глобалізаційних умовах, адже демократичний транзит сприяє знаходженню державі свого місця і ролі у світовому співтоваристві та надасть змогу Україні забезпечити подальшу демократизацію суспільства та побудувати європейську розвинену державу.

Дослідженню проблеми загроз демократії присвячені роботи як зарубіжних, так і вітчизняних вчених: Ж. Бешлера, Ф. Шміттєра, Ш. Ейзенштадта, А. Токвіля та ін.

Зазначені автори розглядають широке коло питань: від сутності та змісту поняття «демократія», «демократизація» до основних загроз демократичного режиму.

На сучасному етапі суспільного розвитку проблема загрози демократії залишається актуальною у багатьох країнах. Ж. Бешлер виокремлює три види «перекручувань» демократії – політичні, ідеологічні та моральні.

Під політичними перекручуваннями він розуміє політичний ринок – обмін (відбувається між приватною і державною сферами), розподіл і пошук. Приватні інтереси виступають у ролі однієї зі сторін в обміні і пропонують свої голоси та сприяння партнеру в ході виборів. Їх партнерами є політики, яким потрібні голоси та підтримка громадян для обрання в органи влади. Тут виникає суперечність демократії.

Причинами ідеологічних перекручувань автор вважає хибні тлумачення основних демократичних принципів, що, в свою, чергу, призводить до ідеологічних висновків, які можуть негативно вплинути на демократизацію [9].

Зловживання свободою, які у більшості держав, що тримають демократичний курс, полегшуються гарантованістю громадянських свобод та розмежування державної та приватної сфери, Ж. Бешлер включає до моральних перекручувань. На думку О. Г. Михайловської, основним дефіцитом української демократії виступають – «ігнорування законів і відсутність працюючої Конституції» [82, с. 66].

Якщо Ж. Бешлер виділяв загрози демократії, виходячи з ретроспективних тенденцій та співвідношенні очікувань громадян та політичних рішень, то Ф. Шміттер зосередив свою увагу на дослідженні політичних режимів в перехідний період. Автор виділив дві причини загроз демократії: «ідеологічна гегемонія демократії може вичерпатися в міру зростання розчарування нових демократичних держав у реальних результатах; ймовірність того, що демократії будуть просуватися вперед без задоволення очікувань своїх громадян і без встановлення прийняттого і передбачуваного зводу правил для політичного змагання і співробітництва» [133].

На думку Ф. Шміттера, у країнах в яких відбуваються демократичні зміни можливі два шляхи розвитку: 1) створення гібридного режиму; 2) утворення стійкої неконсолідованої демократії.

Автор відзначає, що більшості країн Південної Америки, Східної Європи та Азії не вдасться сформувати стабільне самоврядування, яка б стала прийнятною для суспільств [133].

Ф. Шміттер виділяє внутрішні дилеми, які характеризують сучасну демократію незалежно від просторового та часового фактору та зовнішні дилеми, які піддають сумніву сумісність нових демократичних правил і практики з існуючими соціальними, культурними та економічними умовами.

До внутрішніх дилем автор відносить олігархію; самоусунення, що характеризується відсутністю раціональних стимулів у громадян активно брати участь у політичному житті що призводить до політичної депривації; «циклічність у політиці», яка обумовлена нерівномірністю розподілу витрат і прибутків серед соціальних груп, що призводить до створення нестійкої більшості, утвореного тимчасовими коаліціями; функціональна автономія (підзвітність громадянам і експертам недемократичних інститутів держави; взаємозалежність національних лідерів від інших демократій і деяких автократій, пов'язаних з обмеженою здатністю контролювати рішення транснаціональних корпорацій, поширення ідей, пересування осіб через кордони і т. д., що свідчить про обмеження їх влади рамками держави [133].

Зовнішні дилеми характеризуються «колективним вибором між альтернативними інституційними заходами, сумісними з існуючими соціально-економічними структурами, і культурними реаліями» [133]. Автор не згоден з тим, що історичний досвід забезпечує адекватну і оптимальну інституційну відповідність. За останні двадцять років демократичні процеси залучили держави без колишнього демократичного досвіду, в т. ч. Україна. Ці країни, як правило, вдаються до опори на зарубіжний досвід.

Ш. Ейзенштадт вважає, що внаслідок ідеологічної та інституційної історії сучасних політичних систем, будь-яким конституційно-демократичним режимам притаманні крихкість і нестійкість. Автор вважає, що підставою для таких тверджень є відкритість політичного процесу в конституційних демократіях і супутня цьому тенденція до постійної переоцінки сфери політичної. «Ця відкритість – головна причина крихкості сучасних демократичних режимів, але парадокс у тому, що вона забезпечує безперервність їх існування» [136, с. 67]. Автор відзначає, що якщо політична система характеризується відкритістю, то це свідчить про її можливість адаптації до сучасних суспільно-політичних процесів та до формування уявлення про політику як про «гру» не з нульовою сумою, коли виграш однієї сторони не рівнозначний програшу іншої [136].

До основних «суперечностей» Ш. Ейзенштадт відносить: «суперечності між акцентом на автономії людини і потужним, жорстким контролем; протиріччя між творчим началом, яке внутрішньо притаманне образам, створеним ідеями Відродження, Просвітництва і великих революцій, і розмиванням таких образів, розчаруванням у них у зв'язку з рутинізацією і бюрократизацією сучасного світу; протиріччя між цілісною картиною сучасного світу, що наповнює його змістом, і дробленням цього сенсу внаслідок розширюється автономії різних інституційних сфер – економічної, політичної та культурної; протиріччя між тенденцією до самовизначення і створення самостійних політичних одиниць і зростанням міжнародних сил, що знаходяться поза контролем з боку цих одиниць» [Цит. за : 136, с. 71].

У праці «Майбутнє демократії» Н. Боббіо визначив три перешкоди для розвитку демократії: технократія, бюрократія та проблема «некерованості» демократії [88, с. 89]

А. Токвіль визначив «дві головні загрози демократії: повна залежність законодавчої влади від бажань виборців, зосередження в законодавчих органах усіх інших форм правління» [117, с. 158]. Також «при здійсненні демократії слід зважати на низку загроз реальному народовладдю у вигляді інституту представництва, абсентеїзму, маніпулювання волею народу, «тиранії мас». Протистояти таким загрозам може громадянське суспільство, яке передбачає доволі високий рівень громадянської демократичної культури» [47].

Р. В. Білійчук виділяє загрози демократії в Україні: «синдром невизначеності, що притаманний як владі, так і суспільству. В свідомості суспільства укорінився стереотип радянської влади, що діяв за схемою лідер – партія – народ, згідно з яким всі рішення приймалися «згори». За умов демократичного розвитку, багато рішень суспільству приходится приймати самостійно, а тому все більше загострюється спокуса повернутись до тієї простої схеми»; атронатно-клієнтистська модель політичної еліти; олігархічно-корпоративний тип політичної системи України, при якій величезний вплив на владні рішення мають представники найбільш багатих верств населення та криміналістичних угруповань [11].

І. І. Погорська, Д. М. Лакішик у своїй праці визначили умови та тенденції, які загрожують демократичним перетворенням, з чим автор роботи також погоджується, – «зростання прихильників крайніх форм націоналізму, релігійна нетерпимість і теократичні прагнення, тероризм і кримінальне насилля, криза сучасної моделі суспільно-політичного устрою, яка домінує у більшості розвинених країн світу, зростання ролі, що її відіграють у політиці фахівці з реклами й консультанти з питань засобів масової інформації, брак цікавості громадян до державних справ, коли не йдеться про захист їхніх конкретних інтересів» [94].

Найбільш доречною класифікацією загроз демократичним змінам в Україні на політичні та соціальні, з якою власне і погоджуємось, вважаємо класифікацію, запропоновану М. А. Бойчуком.

До загроз першого типу належать: «незавершеність адміністративної реформи; відсутність дієздатної системи розподілу трьох гілок влади (законодавчої, виконавчої та судової); внутрішня суперечливість існуючого законодавчого поля; відсутність потужного середнього класу; низький рівень розвитку економіки; відсутність повноцінної приватної власності; несформованість в Україні основних інститутів громадянського суспільства; відсутність сформованої політичної нації; тенденції до формування одразу декількох систем ідентичностей. Однією з основних загроз в межах процедурних факторів низка авторів вважає регресивний напрям розвитку процесу демократизації, а саме той факт, що за багатьма ознаками українська форма демократії підпадає під визначення імітаційної демократії або ж керованої демократії. До соціальних загроз демократичному розвитку України слід віднести ті, які відображаються у загальній оцінці населенням стану демократії в Україні, оцінці населенням своєї спроможності впливати на владу, оцінці ефективності демократичних механізмів відбору еліт та виборних інститутів влади, оцінці ситуації з дотримання прав та свобод та загальній динаміці оцінок населенням України наявності демократії» [12, с. 20].

Таким чином, проаналізувавши різні погляди відносно загроз демократичним змінам загалом, та, зокрема, в Україні, вважаємо, що сучасні тенденції характеризуються наявністю демократичних інститутів, які зможуть мирно та ефективно вирішувати проблеми, які виникатимуть між суспільством і владою шляхом зміни правлячої еліти під час виборів [45].

Підсумовуючи все вище зазначене, дисертантка дійшла висновку, що демократичні зміни у сучасних умовах характеризуються складністю та неоднозначністю. Як правильно зазначає М. С. Назаров, саме «незрілість політичної еліти, політична корупція, клановість та орієнтованість виключно на лідера в політичних партіях, втрата зв'язку політичних сил з виборцями за відсутності політичних, економічних та соціальних реформ призвели до тривалої політичної та економічної кризи в країні. Використання елітами демократичних лозунгів у недемократичній боротьбі за владу стало спонукальним чинником для зростання в українському суспільстві попиту на політика, який “сильною рукою” наведе порядок у суспільстві» [87].

Ю. Мацієвський доречно відзначає, що, починаючи з 2014 року, настав етап «потсреволюційної кризи» [119]. Тому, вважаємо, що слід окремо зупинитись на протестних подіях Євромайдану, які характеризувалась неконвенційною політичною участю з боку держави та постреволюційних тенденціях в українському суспільстві.

Неконвенційна політична участь не виключає поряд і конвенційну політичну участь. Проте, в історії багатьох держав в якийсь певний історичний проміжок часу вона починала домінувати і мати вирішальний вплив на політичний процес. Світовий досвід показує, що неконвенційна політична участь починала превалювати, коли політичні інститути, організації та лідери, державні чиновники, представники бюрократичного апарату держави, політичні партії та рухи починали не справлятися зі своїми обов'язками. Це формує політичну поведінку, яка кидає виклик існуючим інститутам і домінуючим нормам або відкидає їх. За цих умов політика виходить на вулицю і набуває неконвенційних форм, що зазвичай мають вкрай непередбачувані наслідки.

Високий рівень політичного протистояння та фактору вирішальної ролі «вулиці» можна було спостерігати підчас політичних

протестів в Україні зимою 2013–2014 рр., які в результаті призвели до зміни державної влади. Даний тип політичної участі з теоретичної точки зору є неконвенційним, тобто таким який важко спрогнозувати. Існує величезна емпірична база прикладів неконвенційної політичної поведінки, така участь мала місце і в посткомуністичних країнах. Зокрема, згадаємо зміни режимів у країнах Центрально-Східної Європи, які б не відбулися без впливу «революційної вулиці». Після вищезгаданих подій зими 2013–2014 рр. Україна теж поповнила цей перелік. Крім того, ще раз було продемонстровано, як колапс державної влади може бути спровокований відсутністю ефективних каналів впливу на владу з боку суспільства.

Неконвенційна участь знаходить прояв через протести та акції непідкорення легітимній державній владі. Частіше за все громадянське суспільство використовує ці форми неконвенційної участі, коли відчуває недовіру до влади та бачить неповноцінну систему інституційних каналів артикуляції суспільних інтересів чи традиційні форми участі виявляються неефективними. Оскільки по факту має місце свідоме відмову підкорятися законам і проводяться несанкціоновані акції дана поведінка стає громадянськими акціями непокори.

Конвенційна участь на противагу є поведінкою, в якій використовуються законні або загальновизнані форми вираження інтересів та впливу на владу. Традиційною та загальноприйнятою формою конвенційної поведінки є участь у виборах. Така форма політичної участі є дуже зручною для політичної системи, адже дає можливість обмежити прояви небезпечних форм масової активності, коли незадоволені політичною ситуацією люди можуть виявити свій протест лиш голосуванням за опозиційні партії.

Співвідношення конвенційних та неконвенційних дій залежить

від характеристик політичного режиму, насамперед від наявності сильних політичних партій та інших організацій громадянського суспільства, які діють на національному та місцевому рівнях та здатні агрегувати інтереси різноманітних суспільних груп; по-друге, від економічної ситуації в країні, оскільки погана економічна ситуація провокує кризові явища в суспільстві, що підвищує рівень протестної поведінки.

Загальновизнаною та найбільш поширеною теоретичною моделлю, що пояснює причини протестної поведінки, є концепція депривації. Депривація є психологічним станом невдоволення; цей стан виникає в разі неспівпадіння реального і очікуваного стану політичної системи та рівня життя, до якого прагне суб'єкт. Порівняння існуючої соціальної дійсності з соціально значущими цінностями може породити глибоке незадоволення, і суб'єкт вбачає можливість досягнення та задоволення своїх цілей шляхом соціальних і політичних змін. Таким чином, якщо стан депривації стає значним, а невдоволення набуває масового характеру, з'являється мотивація до протестної поведінки. Факторами депривації теоретично вважаються економічний спад, зростання цін і податків, соціального статусу, завищені очікування, негативні результати порівняння власних успіхів з успіхами інших або з деяким «нормативним» станом.

На разі варто зупинитися на аналізі протестної поведінки в структурі політичної участі, яка є вкрай специфічним видом політичної поведінки, оскільки політичний протест є проявом негативного ставлення до існуючої політичної системи, її окремих підсистем, норм, цінностей. В якості протестних форм політичної поведінки можна розглядати демонстрації, мітинги, страйки, пікетування, масові ходи, марші, масові та групові насильницькі акції.

Варто підкреслити, що неконвенційний тип політичної участі

може мати більш деструктивні наслідки для політичного процесу, ніж сам факт зміни влади неконвенційним шляхом. Ігнорування передумов неконвенційної поведінки з боку влади призводить до ескалації політичного конфлікту та створює загрози стабільності політичної системи.

За низької інституціоналізації та організованості подібні акції можуть призводити до масових заворушень, насильства, прямого зіткнення з владою. Саме тому проведення масових політичних заходів регулюється спеціальними законами, які передбачають низку необхідних заходів, що передують проведенню подібних акцій (інформування відповідних органів влади про проведений захід або отримання організаторами попереднього дозволу влади на проведення мітингів, демонстрацій тощо). Однак небезпека переростання конвенційних форм протесту в неконвенційні зберігається завжди.

Спираючись на теоретичне обґрунтування політичного протесту як форми політичної участі та екстраполюючи теоретичні концепції на український ґрунт, можна стверджувати, що гіпотетично нинішній політичний конфлікт «готувався» системою державної влади впродовж усіх років незалежності. Основна проблема, на думку дисертантки, полягає в тому, що владою не було створено ефективних механізмів інтеракції суспільства і політичного класу. Справді, якщо звернутися до стартових умов процесу демократизації, то Україна, з-поміж посткомуністичних країн, мала чи не найпривабливіший вигляд. Маючи високий рівень промислового розвитку, п'яте місце за рівнем ВВП з-поміж радянських республік, науково-технічний і кадровий потенціал, відсутність зовнішніх боргів (для порівняння – Польща мала 47 млрд дол. зовнішніх боргів), вигідне геополітичне становище, українське керівництво не змогло вивести країну на належний рівень розвитку.

Аналізуючи передумови політичного протесту зими 2013-2014 рр. в Україні, наголосимо, що важливими підставами виділення форм і способів політичної протестної поведінки є нормативно-ціннісне ставлення суспільства до політичного протесту і ступінь активності акторів протестної участі. Політична протестна поведінка в Україні характеризується наявністю традиційних та інноваційних форм протесту.

Специфічними формами політичної протестної поведінки в умовах виборів в Україні зазвичай є електоральний негативізм та абсентеїзм. Через скасування у виборчих бюлетенях графі «проти всіх» відбувається нівелювання негативних наслідків проявів протестної поведінки у формі протестного голосування. Водночас, це не призводить до зниження негативізму в суспільстві загалом і, власне, сприяє ескалації неконвенційної участі.

Зазначимо, що найважливіше значення для характеристики стану політичного протесту мають відносини між основними агентами політичного процесу – державою, системою представництва інтересів та громадськими рухами, а також між групами та організаціями як всередині кожного з цих агентів, так і в глобальному міжнародному контексті.

При цьому соціально-політична функція суб'єктів-активістів є більш значущою, ніж пасивного населення, хоча активне населення зазвичай переважає. Тому високий рівень протестної активності створює вагомі передумови і навіть гарантії того, що у процесах політичної інституціоналізації будуть враховуватися громадсько-політичні практики політично активного населення.

По суті, високий рівень протестної активності є гарантією наповнення неінституціоналізованого суспільно-політичного простору.

Особливості політичної протестної поведінки в сучасній Україні, в основі яких лежить відчуття неможливості впливати на стан справ у державі, зумовлені насамперед соціально-політичною пасивністю більшої частини населення і слабкою інституціоналізацією інструментів демократії. На думку автора роботи, основною причиною неконвенційної суспільно-політичної активності в Україні зими 2013–2014 рр. стала неефективність наявних форм впливу на владу, причому на усіх рівнях. Показово й те, що соціологічні дані свідчать про наростання протестного потенціалу ще з 2011 р., всупереч заявам уряду М. Азарова про «поступове покращення», фінансово-економічний стан населення, на фоні згорання демократії, яке розпочалося з відміни конституційної реформи у жовтні 2010 р., який, щоправда, тоді виявлявся у зниженні легітимності правлячих політичних сил і девіантній поведінці населення України.

Ставлення громадян до інструментальних можливостей демократії пояснюють спрямованість і причини розростання політичного протесту в Україні. Протест, який розпочинався з конфлікту інтересів восени 2013 р., зрештою, переріс у конфлікт цінностей, і протестувальників задовольнила б тільки зміна «правил гри» при формуванні політичних рішень і власне державної політики.

Таким чином, стан системи прийняття політичних рішень в Україні залишається таким, що країна не може не існувати без політичного протесту. Основна проблема в тому, що інструменти демократії, які довели свою дієвість у країнах сталої демократії, у нас мають вкрай обмежені можливості. Будь-яка громадянська активність впирається в інерційність системи, яка заснована на тому, що імпульси «знизу – догори» завжди нехтувалися через безкарність чиновників. Іншими словами, неефективність механізмів політичної

відповідальності спонукає суспільство до неконвенційних дій – інакше до влади (держави) не достукатися.

На запитання «Які форми впливу громадськості на прийняття рішень органами влади Ви вважаєте найбільш ефективними?» у 2013 р. були отримані такі відповіді: громадські слухання, консультації органів влади з громадськими активістами та експертами – 19,0%; вивчення громадської думки – 26,4%; використання гарячих телефонних ліній та інтернет-сторінок органів влади – 22,8 %; обговорення проектів рішень влади в медіа та соціальних мережах – 12,6 %; участь у діяльності політичних партій – 9,4 %; участь в існуючих або створення нових громадських організацій та об'єднань – 7,1 %; проведення референдумів – 22,1%; підготовка колективних листів та звернень – 19,4 %; участь у мітингах та демонстраціях – 28,6 %; бойкот, відмова виконувати рішення органів влади – 15,8 %; створення та діяльність органів самоорганізації населення (ОСН) – 8,6 %; пікетування державних установ – 16,4 %; інше – 1,2 %; сегмент тих, хто не зміг відповісти, – 27,3 %) [122]. Наведені дані засвідчують прихильність українців до конструктивних форм впливу на владу. Ті форми політичної поведінки, які належать до нерелевантних, не називалися як домінуючі, хоча відсоток громадян, які тяжіли саме до таких форм розв'язування конфліктів і вбачали у них цілком ефективну форму впливу, досить високий (в сумі більше 40 %), що свідчить про наявність соціальних передумов політичного протесту.

Також сумнівними з погляду достовірності є сформовані політичні інститути, які виконують функцію агрегації і представництва політичних інтересів. Зокрема, привертає увагу той парадокс, що про своє членство в політичних партіях заявляє близько 3 % громадян, а партії називають значно більшу кількість своїх членів – (Партія регіонів, ВО «Батьківщина», Політична партія «Удар», ВО «Свобода»,

Комуністична партія України називають цифри від кількох сот до мільйона членів).

Тобто очевидно, що членами політичних партій є люди, які не знають про свою партійну належність. Логічно, що за такої розбіжності у даних партій не можна розглядати членство у політичних партіях як ефективну форму політичної участі. Також сумнівною, з погляду артикуляції інтересів, є організації громадянського суспільства. Так, 87,1 % громадян України у 2013 р. не належали до жодної громадської організації. Також вражаючими є оцінки громадян причин об'єднання громадян у громадські організації, які в таких об'єднаннях бачать насамперед засіб отримання фінансових вигод або бачать у таких організаціях соціальний ліфт для успішного просування кар'єрною драбиною. Так, 30,6 % респондентів вважають, що громадяни беруть участь у діяльності громадських організацій, об'єднань або створюють громадські ініціативи через бажання заробити гроші на фінансовій підтримці держави чи донорів, 24,7 % – прагнуть здобути політичний капітал та зробити кар'єру у політиці, 24 % – через турботу про загальне благо та допомогу іншим людям, 40,1 % – захист своїх прав та реалізацію інтересів з метою громадського контролю за діяльністю органів влади, 20% респондентів не визначилися [122, с. 509].

Слід зауважити, що громадяни цілком усвідомлюють причини власної неучасті у громадському житті. Так, 48,7 % опитаних вважає, що, насамперед, участі людей у діяльності громадських організацій, об'єднань або громадських ініціативах заважає байдужість, пасивність людей до суспільного життя, 27,0 % – відсутність вільного часу, 30 % – загальна зневіра у власних можливостях захистити свої права та інтереси, 25,6 % – недовіра до громадських організацій, об'єднань, 18,6 % через страх вступити в конфлікт з офіційними представниками

влади, 17,2 % називають фінансові проблеми сім'ї, потреби додаткових заробітків та ін. [122, с. 510].

Проте в основі акцій протесту зими 2013–2014 рр. економічні причини є далеко другорядними. За даними соціологів, серед мотивів, які змусили людей вийти на Майдан і там отаборитися, ті самі, що й раніше: на першому місці – жорстокі репресії влади проти учасників протестів (61%), на друге місце цього разу вийшов такий загальний мотив, як «прагнення змінити життя в Україні» (51 %, було – 36 %), як і раніше, вагомими причинами протестів залишаються відмова Віктора Януковича від підписання Угоди про Асоціацію з Євросоюзом (47 %) та прагнення змінити владу в Україні (46 %). Тобто, предметом протесту стали цінності. Це значить, що політичний протест в Україні набув якісно іншого змісту і його врегулювання ускладнюється збереженням при владі парламенту старого формату. Слабка координація акцій протесту на Майдані політичною опозицією пояснюється загальним політичним відчуженням. Адже, як заявили опитані, на заклики опозиції з нинішнього складу Майдану відгукнулися лише 3 %, бажання помститися владі за все, що вона коїть, не перевищує стабільні 10 % [122].

Натомість абсолютна більшість громадян серед причин виходу на Майдан назвали ті чи інші претензії до політиків: відставка Віктора Януковича і проведення дострокових президентських виборів (85 %, зростання на 20 %, порівняно з початком акцій протесту) та звільнення заарештованих учасників Майдану, припинення репресій (82 %). Решта вимог теж важлива, але все ж меншою мірою: відставка уряду (68 %), порушення кримінальних справ на винних у побитті учасників протестів (64 %), розпуск Верховної Ради і призначення дострокових парламентських виборів (59 %), зміна Конституції, повернення до конституційної реформи 2004 року, яка обмежувала владу Президента

(62,5 %), заведення кримінальних справ на усіх, хто був задіяний у корупції (62 %), підписання Угоди про Асоціацію з Європейським Союзом (49 %), звільнення Юлії Тимошенко (30 %) [7]. Тобто, вимоги протестувальників не були консолідованими і цілком укладаються у формат конфлікту інтересів, коли під сумнів ставилися не стільки конкретні політичні рішення, скільки принципи формування цих рішень.

Причому в конфлікті зими 2013–2014 рр. опозицію не розглядали як силу, здатну представляти інтереси протестувальників у парламенті. Політичне відчуження і високий рівень девіантності у суспільстві пояснює зростання політичної напруги. Так, за висновками фахівців Інституту соціології, за останні три роки сприйняття політичної ситуації в Україні населенням як напруженої, критичної, вибухонебезпечної помітно зросло – з 72,2 % у 2010 р. до 77,2 % у 2013 р. Причому, у 2013 р. як «критичну, вибухонебезпечну» ситуацію оцінили 19,3 % респондентів проти 11,1 % у 2010 р. Це найвищий показник вибухової політичної ситуації в Україні з 2000 р. [122, с. 12].

Вже у 2013 р. істотно радикалізувалися форми протесту і збільшилася кількість людей, готових взяти в них участь. Цікаво, що ще у 2013 р. соціологи застерігали, що «якщо вербальна (словесна) готовність узяти участь, наприклад, у незалежних збройних формуваннях перетвориться на реальність, то зі зброєю в руках виступить не менше 500 тис. людей! А по інших формах протесту – це вже мільйони!» [122, с. 22]. Посилення протестної поведінки пояснюється тим, що громадяни не бачать ефективних каналів впливу на владу, а 76,5 % опитаних вважають, що не мають жодної можливості контролювати діяльність владних структур [122, с. 455]. Водночас, ще до масових акцій протесту на майдані Незалежності у Києві 57,8 % громадян вважали політичну ситуацію в Україні напруженою, а 19,3 %

– критичною, вибухонебезпечною [122, с. 465]. Тобто, масові акції протесту на кшталт Євромайдану були неминучими в Україні, й їх поява у разі збереження режиму Януковича була виключно справою часу.

Отже, в основі конфлікту цінностей, який наразі переживає Україна, лежить недосконалість проектного фону політичного процесу в Україні, що також є наслідком багаторічної неадекватної розбудови політичних інститутів. Багаторічне нехтування закономірностями суспільно-політичного розвитку не могло не мати іншого виходу.

Крім того, за змістом нинішній політичний протест не був конфліктом влади та опозиції від самого свого початку. Рушійною силою протесту були громадяни найрізноманітніших соціальних прошарків і географії. За результатами соціологічних опитувань, проведених Фондом Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва у грудні 2013 р. (у цей час Майдан ще не був структурованим і не професіоналізувався), протестувальники були представлені жителями Києва і приїжджими у співвідношенні 50:50.

Абсолютна більшість приїжджих учасників Майдану (92 %) заявили, що приїхали самотужки, і тільки приїзд 6% був організований якоюсь громадською організацією або громадським рухом і 2 % – однією з партій. Абсолютна більшість учасників Майдану (92 %) не належала ані до якоїсь з партій, ані до громадських організацій та рухів. Членами партій було 4 %, 3.5 % належало до громадських організацій, 1 % – до громадських рухів. Середній вік учасника Майдану – 36 років (38 % віком від 15 до 29 років, 49 % – 30–54 роки, 13 % – 55 років і старше. За освітнім рівнем на Майдані явно переважали люди з вищою освітою (64 %), з середньою та середньою спеціальною – 22 %, незакінченою вищою – 13 %, неповною середньою – менше 1 %. За родом занять серед учасників Майдану найбільшу групу – 40 % –

становили спеціалісти з вищою освітою, 12 % – студенти, 9 % – підприємці, 9 % – пенсіонери, 8 % – керівники, 7 % – робітники [7]. Соціальна і політична структура протестувальників також свідчить про те, що цей конфлікт не був конфліктом влади та опозиції, а був конфліктом суспільства та політичного класу, що й пояснює низьку підтримку учасниками Майдану лідерів опозиції.

Традиційно українське суспільство вважається пасивним, а девіантність поведінки українців породжена, у тому числі, й традиційним політичним відчуженням і суспільною аномією. Крім того, об'єктивним чинником, що істотно знижує позитивну роль політичного протесту в Україні, є культурно-історичні традиції політичної поведінки. У зв'язку з тим, що в Україні історично сформувалися слабкі традиції політичної участі на основі стійкої політичної участі пересічних громадян у справах держави, каналізувати політичний протест вкрай складно.

Наразі в Україні сформувався масовий протестний рух, що створює загрозу політичній стабільності і загалом послаблює державу як політичний інститут. Водночас загальний стан політичного протесту в країні не є дифузним і має певне спрямування, що істотно впливає на процеси суспільного розвитку і дає підстави вважати, що, інституціоналізувавши політичний протест, можна знизити його інтенсивність.

Неможливо заперечувати, що в сучасних умовах небувалого зростання набули можливості маніпулювання громадською думкою, використання державної влади в групових інтересах абсолютно очевидно є зростаюча необхідність підконтрольної діяльності державного апарату. Однак критичне ставлення до держави, певна недовіра до його політичних декларацій і практичної діяльності дозволяють нейтралізувати негативні тенденції, властиві розвитку

власної природи держави, а також вчасно скорегувати, підправити або змінити зміст політичного курсу.

Водночас можна виокремити низку факторів, які сприяють зниженню інтенсивності протестної поведінки громадян України. За даними соціологічних досліджень, нині в Україні істотно покращилося ставлення громадян до інструментальних можливостей демократії. Це значить, що є суспільний запит на інституціоналізацію тих форм протесту, які домінували упродовж останніх кількох місяців під час так званої «революції гідності». Також очевидним є зниження рівня політичного абсентеїзму, що полегшує маневри влади, спрямовані на інституціоналізацію протесту. Зокрема, помітно зменшився рівень суспільного скепсису щодо виборів як інструменту демократії. На питання «Якби вибори відбулися найближчим часом, чи взяли б Ви у них участь?» відсоток тих, хто категорично не брав би участь, зменшився вдвічі. Якщо у травні, вересні 2013 р. ця цифра становила 19–20 %, то у лютому–березні 2014 р. – 10–12 % [209, р. 672].

Також порівняно з минулими опитуваннями істотно збільшилася кількість громадян, які вважають, що майбутні парламентські вибори будуть чесними і прозорими. Зокрема, якщо у лютому відсоток тих, хто вважав, що вибори будуть чесними, становив 24 %, то у березні ця цифра сягала вже 40 %. Натомість, якщо у лютому відсоток тих, хто не вірив у чесність виборів становила 58 %, то у березні ця цифра зменшилася до 42 % [209, р. 82]. Тобто відкритість, яку зараз демонструють представники нової влади, і готовність до змін сприяють підвищенню довіри до конвенційних форм політичної участі, що також є фактором зниження протестного потенціалу суспільства.

Водночас, на фоні покращення на рівні держави стану зовнішньополітичної ідентичності та ставлення до інструментальних можливостей демократії в Україні політичний протест зими 2013–

2014 рр. оголив низку проблем, які нехтувалися донедавна і політиками, і науковцями, а саме: кардинально різним є ставлення до так званих «інструментів демократії» у регіонах України, що знижує рівень оптимізму і радше виводить на перший план дещо іншу проблему. Так, якщо на Заході і в Центрі вірять у чесні вибори 59–62 % опитаних, то на Сході та Півдні – 15–21 %, при тому, що категорично не вірять у те, що нова влада проведе чесні вибори, 61–65 % населення Сходу і Півдня України [209, р. 83]. Отже, на цьому етапі інституціоналізації політичного протесту найбільшою проблемою, на наш погляд, є «вирівнювання регіонів» і подолання політичного відчуження населення Сходу і Півдня України.

Відтак, слід констатувати, що політичне протистояння зими 2013–2014 рр. поглибило суспільний розкол серед населення регіонів України і загострило кризу ідентичності в Україні загалом. Так, якщо на запитання «Якби парламентські вибори відбулися найближчим часом, чи взяли б Ви у них участь?» 93 % жителів Заходу України і 88 % Центральної України дали ствердну відповідь. Натомість на Півдні і на Сході України ствердну відповідь дало 51 % і 64 % відповідно. Однак надзвичайно високим є відсоток тих, хто категорично не брав би участь у виборах – на Півдні (43 %) і 18 % на Сході [209, р. 84]. Це деякою мірою можна пояснювати й тим, що після падіння режиму В. Януковича і дискредитації Партії регіонів, їх електорат дезорієнтований і це уповному обсязі виливається у недовіру до традиційних інструментів демократії.

Тобто, ці регіони є більш аномійними, ніж зазвичай, що створює передумови для протестної поведінки. А оскільки у цих регіонах великим є вплив Росії, то відповідна протестна участь за своїм змістом є сепаратистською і може мати вкрай негативні наслідки для

політичного процесу в Україні, що й підтверджують політичні практики останніх місяців.

Водночас фактором, який знижує потенціал політичного протесту жителів усіх регіонів України, є ставлення до перспектив країни. Так, кількість тих, хто вважає, що ситуація в країні розвивається у хибному напрямі, зменшилася з 73 % у березні 2012 р. до 52 % у березні 2014 р. Так само як і кількість тих, хто вважає, що ситуація розвивається у правильному напрямі зросла з 13 % у березні 2012 р. до 30 % у березні 2014 р. [185]. Проте знову ж таки у регіонах ситуація видається вкрай складною. Якщо на Заході та в Центрі позитивно оцінюють ситуацію 42 % і 54 % відповідно, то на Півдні і Сході, навпаки, 77 % і 72 % оцінюють ситуацію як таку, що розвивається у хибному напрямі [185]. Тривожними є й очікування населення щодо розвитку економічної ситуації. Так, відповідаючи на питання «В наступні дванадцять місяців ви очікуєте, що ситуація в економіці України зміниться на...?», покращення ситуації очікує тільки 12 % населення (хоча у вересні 2013 р. ця цифра становила також 14 %), тоді як на погіршення ситуації очікує 61 % опитаних (проти 46 % у вересні 2013 р.). Причому, погіршення ситуації очікують 77 % жителів Півдня і 73 % Сходу. Тоді як на Заході і в Центрі ці цифри становлять 46 % і 49 % відповідно [185].

Дестабілізуючим чинником зниження політичної напруги є небезпідставна оцінка громадянами своєї фінансово-економічної ситуації і небажання усвідомити необхідність «перетерпіти якийсь час економічні труднощі». Так, готовність почекати висловлюють тільки 39 % опитаних, тоді як не налаштовані на це 51 %, що створює основну загрозу ескалації протестної поведінки.

Також хибною є думка, що події зими 2013–2014 рр. істотно розкололи громадян у їх зовнішньополітичних орієнтаціях. Попри

несприйняття нової влади на Сході та Півдні України, ставлення населення до ЄС достатньо позитивне. Так, 46 % ставиться позитивно, 31 % нейтрально. Тоді як до Росії позитивно ставиться 31 % опитаних, нейтрально 21 %, а негативно 45 %. Проте зовнішньополітичні пріоритети також у нинішній ситуації є фактором, який не істотно сприятиме посиленню протистояння в суспільстві. Так, якщо на Заході та в Центрі від 70 до 81 % громадян тепло ставляться до ЄС, а до Росії 12 % (проти 68 % тих, хто ставиться негативно), то на Сході ситуація така: тепло ставляться до Росії 46–59 %, проти 18–21 %, які висловлюють тепле ставлення до ЄС. Показово й те, що агресивна політика Росії призвела до зменшення кількості громадян, які прагнули інтеграції в межах Митного союзу – до 19–21 % у Луганській та Донецькій областях. Тоді як ще в грудні кількість прихильників такого союзу була на рівні 37 % [185].

Ще одним маркером, який свідчить про потенціал політичного протесту, є ставлення громадян до акцій протесту на Майдані. Оскільки за своєю суттю т. з. Євромайдан був неконвенційною формою політичної участі, підтримка її громадянами, по суті, свідчить про те, що у свідомості громадян політичний протест у своїх крайніх формах є прийнятною формою впливу на владу. Водночас, соціологічні дані свідчать, що громадяни у Майдані бачать конкретну акцію протесту проти конкретної влади, а не форму протесту.

Так, акції протесту на Майдані як форму політичної участі підтримує 57 % українців, тоді як не підтримує 38 % опитаних, з них на Заході підтримує 91 % опитаних, у Центрі 80 %, на Півдні 33 % (63 % не підтримує), на Сході – 24 % проти 68 % тих, хто не підтримує. Повалення ж режиму Януковича для більшості опитаних (42 %) є фактором, який істотно покращить ситуацію в країні, проти 37 % тих, хто вважає, що ситуація від цього тільки погіршиться [185]. Так само і

вимоги протестувальників підтримують 45 %, не підтримують 36 % (решта не визначилася). Найбільше ці вимоги підтримують на Заході (89 %) та у Центрі (62 %) і переважно не підтримують на Півдні (69 %) та на Сході. Також ставлення до цих акцій на підтримку Президента і уряду різне у різних регіонах України: виразно негативне на Заході (89 % не підтримують, 3 % підтримують) та у Центрі (75 % не підтримують, 14 % підтримують) і переважно позитивне на Півдні (підтримують 54 %, не підтримують – 22 %) та на Сході (підтримують – 43 %, не підтримують 38 %). У акціях Антимайдана брала участь незначна частина населення України: 0.6 % – на Заході, і майже по 3 % у Центрі, на Півдні та Сході [185].

Натомість вимоги, що висловлювалися на Антимайдані, не знаходять підтримки у жодному регіоні України: застосування сили для розгону Євромайдану підтримують 1 % у Західному регіоні, 6 % – у Центральному, 30 % – на Півдні і 27 % – на Сході. Визначально й те, що попри різне ставлення до Євромайданів та Антимайданів, населення різних регіонів солідарне у тому, що необхідно мирним способом врегулювати конфлікт, а саме – як засіб врегулювання у форматі проведення круглого столу переговорів влади та опозиції висловилися 73 % жителів Заходу, 64 % – Центру, 80 % – Півдня і 78 % – Сходу [185].

Найгострішою проблемою наразі, на думку автора дослідження, виступає проблема інтеграції екстремістськи налаштованих організацій у звичний політичний процес і переведення політики «око за око, зуб за зуб», яка стала нормою для більшості політичних акторів, у правову площину через спільне вирішення «об'єднуючих» проблем.

Дані соціологічних досліджень доводять, що пріоритетними серед реформ 50 % громадян називає антикорупційне законодавство, 24 % – забезпечення безпеки, 24 % – соціальний захист, 22 % – розвиток

виробництва, 21 % – вдосконалення публічного управління, 19 % – охорона здоров'я, 17 % – забезпечення прав громадян, 14 % – проведення люстрації, 13 % – децентралізація та ін. [185]. Розв'язання цих проблем є пріоритетними для усіх регіонів України.

Окрім цього, у суспільстві переважає підтримка демократії як найбільш бажаного типу державного устрою для України – 51 %, авторитарному типу устрою віддають перевагу 20,5 %, а для 12 % – це не має значення. Водночас, підтримка демократії різна у різних регіонах: найбільша – на Заході (77 %), приблизно однакова – на Півдні (56 %) і у Центрі (52 %) та істотно нижча – на Сході (36 %), причому у Донецькій, Луганській та Харківській областях підтримка демократичного та авторитарного режимів приблизно однакова, а Донецька область ще відрізняється підвищеною байдужістю (34 %) до того, який тип режиму має бути [43].

Інакше кажучи, величина протестного потенціалу загалом за шість місяців радикально не змінилася (це при тому, що сам факт Євромайдану сприяв його зростанню). Але в процесі акцій протесту відбулася структуризація мітингувальників і виділилася група людей, налаштованих більш активно. Соціологи заявляли, що такий потенціал накопичується. Та, оскільки масових протестів не було, акції опозиції не були тривалими й досить масовими, то політикам, очевидно, здавалося, що на це можна не зважати.

Особливо беручи до уваги той факт, що заявлені наміри й реальні дії не завжди збігаються. Зараз прибічники Євромайдану значно активніше і більше налаштовані на дії. Характерно, за висновками А. Горбачика, що накопичений протестний потенціал у будь-який момент може перетворитися в дії. Ті, хто вийшов на Євромайдан, відрізняються від тих, хто не вийшов, не так своїм критичним сприйняттям подій, як активністю. Соціологи не можуть спрогнозувати,

що, наприклад, через три дні в якомусь населеному пункті або регіоні відбудуться акції протесту. Але можуть сказати, що рівень незадоволеності життям уже досить високий, аби неординарна подія стала «спусковим гачком» для масових виступів [60].

З цього приводу І. Бекешкіна цілком справедливо заявила, що Схід і Захід України об'єднує набагато більше, ніж роз'єднує. Так, із переліку, в якому були зазначені 35 «больових точок», які гіпотетично можуть турбувати суспільство, 12–13, за її висновком, є однаковими для всіх людей. Це – «рівень життя, робота, освіта, медицина, корупція, соціальні проблеми тощо» [8]. Водночас, протестний потенціал Донбасу значно нижчий за готовність до протесту в Центрі і на Заході країни. Мовчання більшості, нехай вона і не підтримує відокремлення від України і введення російського контингенту, відіграє свою вирішальну роль так, як це було в Криму: активна меншість, організована та керована, підтримувана якоюсь кількістю пересічних громадян, користуючись мовчанням, відстороненістю та індіферентністю більшості, зробить свою справу: і облраду «розпустить», і Донецьку, і Луганську республіки «проголосить», і до складу Росії «увійде». Потрібно усвідомлювати, що це мовчання переважної частини населення стало одним зі стримувальних чинників для Росії і не дозволило їй перетнути східний кордон України раніше, зазначила М. Золкіна. В умовах, коли більшість населення виступає не як активні громадяни, а як мовчазні спостерігачі, врегулювати кризу можна тільки ефективними діями нинішніх силових відомств та злагодженими діями центральної та місцевої влади [54].

Також, як не дивно, але «об'єднуючим фактором» є ставлення громадян до форми державного устрою, який є досить однотайним: на сьогодні більшість громадян України виступає проти федералізації. Згідно з опитуванням, проведеним 14–26 березня 2014 р. групою

«Рейтинг», 64 % опитаних вважають, що Україна повинна залишатися унітарною державою. Прихильників федеративного державного устрою значно менше – лише 14 %. Показово, що на Сході та Півдні України ідею федералізації підтримали 26 % опитаних, натомість на користь унітарної держави висловилося 45 % респондентів.

Показово й те, що військове вторгнення з боку Росії стало чинником посилення зовнішньополітичної консолідації громадян. Істотно знизився рівень підтримки приєднання України до Митного союзу і більш близьких відносин з Росією, при цьому саме за рахунок східних та південних областей України. За даними Київського міжнародного Інституту соціології, у Східному регіоні кількість прихильників вступу України до Митного союзу скоротилася до 55 %, тоді як у середині лютого ця цифра становила 72 %.

У Південному регіоні ця цифра також знизилася до 32 % (у лютому вона становила 56 %). Натомість кількість прихильників інтеграції до ЄС збільшилася також за рахунок Східного і Південного регіонів України. Агресивна політика Кремля призвела до негативної політичної консолідації в Україні і, по суті, стала вагомим фактором формування політичної ідентичності громадян України.

Так, за даними соціологів, 83 % населення України (на Заході 93 % проти 4 % тих, хто схвалив, на Сході – 68 % тих, що осудили проти 15 % тих, хто схвально поставився до цього) засудили рішення Ради Федерації Росії, яке дало можливість В. Путіну вводити війська на територію України, що, зрештою, й стало виправданням дій Росії в Криму. Також важливим є й той факт, що тільки після реальної зовнішньої загрози кількість громадян, які сприймають Україну як свою Батьківщину, зросла від 88 % на Півдні і до 99 % на Заході (по країні 95 %) [50]. У 2013 р. ідею приєднання України до Митного союзу підтримували 45 % респондентів, а ідею приєднання до ЄС – 41,6 %

населення [122, с. 8]. Цікаво, що ще у 2013 р. 48,0 % респондентів, за даними соціологів, вважали головним союзником України у найближчі 5 років Росію та країни СНД, тоді як США – 2,4 %, а ЄС – 29,6 % [121, с. 465].

Соціологічні дослідження, проведені 2013 р. Інститутом соціології НАН України засвідчили, що з 14 чинників, що об'єднують українське суспільство, основними є «Невдоволеність владою» (34,1 %) та «Спільні труднощі життя» (33,4 %) [122, с. 3-4]. Показово, що навіть на фоні так званого «мовного протистояння» у 2013 р. «мову» як спільний чинник суспільства назвав лише кожен десятий респондент (10-те місце поміж 14 об'єднувачих факторів). Тобто, найбільш загальною соціальною загрозою реалізації національних інтересів в Україні соціологи називають тривалий утверджений негативізм масової свідомості та аномій на деморалізованість населення [122, с. 4]. За останні три роки недовіра, незадоволеність життям, невпевненість у майбутньому населення України помітно зросли, а моральність поведінки стає все частіше нечіткою.

Тобто, на даний момент очевидно й те, що мова, як не дивно, стала об'єднувачим фактором. За висновком учених-соціологів, «двомовність – української і російської мов, що об'єктивно склалася в Україні, не тільки не роз'єднує українське суспільство, а й слугує одним з важливих чинників єдності Українського народу як політичної нації» [122, с. 7]. Громадсько-політичні практики різних соціальних верств змушують владу редагувати свою політику, що відбивається на спрямованості політичної інституціоналізації. В Україні протягом, по суті, усіх років незалежності акцент робився на розбудові державності, натомість як розвитку каналів для витоку суспільно-політичної активності не приділялася належна увага.

Підводячи підсумки, слід зазначити, що політичний протест в Україні зими 2013–2014 рр. був цілком закономірним, адже індекси конфліктного потенціалу суспільства були критичними ще з початку 2011 р. Тому факт непідписання Угоди про Асоціацію з ЄС і побиття силовиками студентів, які вийшли на акцію протесту, виявилися тільки причиною для соціального вибуху. Також очевидно, що з початку 2011 р. посилювалася девіантність українців, коли на основі розмов про «покращення» уряду М. Азарова відбувалося поступове скорочення рівня доходів більшості громадян, а держава після відміни Конституції 2004 р., по суті, поверталася у попередній авторитарний стан. За своєю природою політичний протест зими 2013–2014 рр. є стандартним прикладом переростання конфлікту інтересів у конфлікт цінностей. Систематичне неврахування владою застережень, які висловлювали і продовжують висловлюють науковці, реалізуючи державну політику, є однією з підстав подібної ескалації конфлікту.

У квітні 2014 року за підтримки Росії відбулися збройні заворушення на Донбасі, наслідком яких стало проголошення невизнаних «Донецької і Луганської народних республік». Українська влада фактично втратила контроль над понад третьою територією цих двох областей, а бої між українськими військами і проросійськими сепаратистами продовжувалися до кінця року. Попри це, в країні відбулися президентські і парламентські вибори у травні і жовтні, відповідно, а в грудні було сформовано новий склад уряду, який на чолі з прем'єр-міністром А. Яценюком заявив про готовність проведення радикальних реформ. Через непевність ситуації щодо втілення цих реформ, перебування частини території країни під контролем окупантів і продовження військових дій та поширення інших форм насильства в країні.

Варто зазначити, що з урахуванням подій на Сході України спостерігається тенденція до збільшення авторитарних ознак, оскільки на сьогоднішній час політичний конфлікт, який за своєю природою є вкрай неконвенційним, має неоднозначні наслідки на розвиток політичного процесу в Україні. З однієї сторони, радикалізація політичного протесту, яка призвела до зміни влади, сприяла поглибленню кризи легітимності, яка в Україні є перманентною протягом усіх років незалежності, хоча й має різний рівень інтенсивності. З іншої сторони, політичний протест посилив процеси політичної консолідації в Україні навколо демократичних цінностей та зовнішньополітичних орієнтацій.

Низький рівень консолідації фактично унеможлилював поступальний політичний процес в Україні протягом усіх років її незалежності. Також сьогоднішнє політичне протистояння, в основі якого конфлікт цінностей, зумовив якісне «зростання» суспільних дискусій і протистояння. Але саме такий формат конфлікту сприяє формуванню політичної нації й ідентифікації себе жителями України насамперед за громадянською ознакою (я – українець), а не за належністю до певної території (я – донеччанин, я – львів'янин і т. д.), як це було зовсім недавно. По суті, наявна на сьогоднішній час зовнішньополітична загроза, яка надходить від Росії, є головним чинником формування політичної нації, консолідації української нації, її зовнішньополітичної та політико-мовної ідентичності. Також уже нині активно спостерігається процес інституціоналізації протесту, який супроводжується появою нових політичних партій і громадських організацій, оформленням громадянських ініціатив і суспільно-політичних рухів, які формулюють суспільний запит на зміни принципів формування політичних рішень і є фактором, який змушує політиків адекватно реагувати.

У найближчі кілька років в Україні найважливішою проблемою буде виступати проблема переведення протестної поведінки у правове поле. Це можна зробити виключно шляхом «інституціоналізації протесту» – розширенням легальних каналів політичної та громадської участі. Інша проблема, яка унеможливуватиме політичний поступ без її врегулювання, буде проблема вирівнювання регіонів. При цьому вимоги, які досі звучали від жителів Сходу та Півдня і стосувалися надання російській мові статусу другої державної і запровадження федеративної форми державного устрою України, навіть за умови їх задоволення (питання наукової обґрунтованості і політичної доцільності залишимо без коментарів), не стануть вирішенням проблеми, оскільки основна її причина лежить в площині політичного відчуження і недовіри до влади, політиків та інструментів демократії загалом, що виявляється у масовій аномії і більш вираженій девіантній поведінці, ніж у жителів інших регіонів.

Для жителів Сходу і Півдня більшою мірою, ніж жителями решти регіонів, важливе розуміння приналежності до політичного процесу, віра у можливість власного впливу тощо. На сьогоднішній час досягти політичної стабільності без якісної зміни системи формування політичних рішень уже неможливо, можливо саме тому в Україні надалі спостерігатимуться авторитарні тенденції.

Висновки до 4 розділу.

Проведено аналіз, який показує, що з кінця ХХ ст. до теперішнього часу кількість авторитарних режимів в Європі та Азії значно збільшилась та має тенденцію до розширення. Якщо в 1995 році такими визнавались лише Білорусь, Туркменістан і Узбекистан, то в 2010-х роках до них додають ще Азербайджан, Угорщину, Таджикистан, Киргизстан, Російську Федерацію і Україну часів президентства В. Януковича.

Авторитарні тенденції, хоча і меншою мірою, але проявилися в Хорватії, Албанії, Сербії, Косово, Македонії та ін. Єдиною країною серед держав Центральної та Південно-Східної Європи, що має лише позитивну динаміку, вважається Чеська республіка. Позитивні зрушення в сфері боротьби з корупцією показує Румунія, в реформуванні судової системи – Польща.

Як показав аналіз, несприятливі внутрішньополітичні авторитарні тенденції в Україні було послаблено під час Євромайдану. Проте нині вони підсилюються через дії Росії щодо нашої держави.

Визначено, що у 2014 році в Україні відбулися найбільш резонансні політичні події з часів визнання її незалежності у 1991 році.

Доведено, що незважаючи на повалення корумпованого режиму президента Януковича, подолання корупції залишилося основним викликом для України.

У жовтні 2015 року було прийнято новий реанімаційний пакет законів, що відкрив шлях до тривалих інституційних змін.

Визначено, що Україна повернулася на шлях демократичного розвитку, але стабільність і надійність її нової влади і незрілих владних інститутів постали перед серйозними випробуваннями, спричиненими анексією Криму та фактичною війною на Сході України.

Українська влада фактично втратила контроль над понад третиною територій Донецької та Луганської областей та потрапила у стан постійної воєнної небезпеки.

ВИСНОВКИ

Проведений у дисертаційному дослідженні аналіз феномену гібридних режимів в сучасному політичному просторі та тенденцій його розвитку дозволив дійти наступних висновків:

Розглянуто основні концептуальні напрями наукового вивчення демократичного та недемократичного політичного режиму. З'ясовано сутність поняття режиму, проведено розмежування понять «державний режим» та «політичний режим».

Встановлені основні елементи політичного режиму, конфігурація яких обумовлює формування того чи іншого типу політичного режиму. Доведено, що до них належать: рівень гарантованості демократичних прав і політичних свобод особистості, партійна система, виборча система, структура інститутів верховної влади, принцип легітимності органів державної влади, способи прийняття політичних рішень, ступінь відповідності офіційних конституційних і правових форм політичним реаліям, характер ставлення владних структур до правових основ державного і суспільного життя тощо.

Визначено джерельну базу дослідження, яку склали праці вітчизняних та зарубіжних вчених-політологів, філософів, соціологів та істориків, а також емпіричні дані. Так, для проведення аналізу гібридних режимів використано емпіричні дослідження виміру рівня демократичності перехідних країн міжнародної неурядової організації Freedom House у рамках дослідницької моніторингової програми Nation in transit, прикладні дослідження трансформаційних процесів Фонду Бертельсмана, соціологічний аналіз громадськості перехідних країн австрійського вченого К. Херпфера у рамках дослідницької програми «Барометр нових демократій» тощо.

Встановлено, що переважна більшість сучасних авторитарних режимів – це мусульманські держави (Іран, Лівія, Єгипет), так звані соціалістичні (комуністичні) країни (КНР, КНДР, Куба), традиційні монархії (Бутан) або ж «неідеологічні» військові диктатури. Встановлено, що за соціальним змістом авторитарні режими можуть мати як консервативно-стабілізуючу (М'янма, Іран, Судан), так і модернізаторську спрямованість (Марокко, Пакистан).

Показано, що загалом в світі нараховується (залежно від критеріїв та враховуючи спірні ситуації) понад 80 держав з авторитарними режимами (включаючи гібридні).

З'ясовано, що більше всього авторитарних режимів, включаючи й тоталітарні, зберігається в Африці, у Східній, Південній та Південно-Східній Азії, на Близькому Сході, пострадянському просторі, у Латинській Америці. Майже відсутні такі режими в Західній та Центрально-Східній Європі, Північній Америці та в Океанії.

Визначено характерні особливості феномену гібридних режимів: більш жорсткіша зовнішньополітична поведінка, менша захищеність малого бізнесу, наявність значних проблем із забрудненням навколишнього середовища, а частіше порушення функціонування системи формальних демократичних інститутів.

Сформульовані критерії розмежування різних типів гібридних режимів, а саме: рівень дотримання принципів «електоралізму» та «конституціоналізму», тобто ступінь вільної реалізації свободи виборів, фіксації та механізмів забезпечення політичних прав, ступінь реалізації принципу верховенства права, а також диференційованість та забезпеченість соціальних прав в державі.

Обґрунтовано, що успіх демократичних перетворень залежить не тільки від інституційних і структурних змін (які мають провідне значення на початкових фазах переходу), а й від стану політичної

культури та ступеня розповсюдженості та підтримки демократичних цінностей в суспільстві (одного з найбільш важливих факторів під час консолідації демократії).

Узагальнено світовий досвід реверсивного транзиту від демократії до авторитаризму. Детальному аналізу піддано Грузію часів президентства М. Саакашвілі, як найяскравіший приклад реверсивного транзиту. Визначені характерні риси такого переходу: обмеження свободи слова, кумівство, насильницьке придушення мирних демонстрацій тощо.

Доведено, що протягом 2010–2014 рр. в Україні відбулось практично повернення до авторитарного режиму. З'ясовано, що такому стану речей сприяли популізм, відсутність консенсусу як всередині суспільства так і на рівні політичної еліти, відсутність повноцінно сформованого середнього класу, тощо.

Визначено походження та прояв авторитарних тенденцій в сучасному соціально-політичному просторі. Доведено наростання останнім часом авторитарних тенденцій в світі, які в глобалізаційних умовах посилюються в Центральній Європі, Євразії, а також на Балканах. Обґрунтовано, що проявляються вони через розбалансовану і часто політизовану систему судочинства країни, неефективну боротьбу з корупцією високого рівня і тиск та залякування журналістів.

Виявлено, що з кінця ХХ ст. до теперішнього часу кількість авторитарних режимів в Європі та Азії збільшилась принаймні вдвічі.

З'ясовано основні тенденції деформації демократичних режимів в країнах, що трансформуються, та сталих демократіях. До них віднесені так звані «спотворення демократії», «невиконані обіцянки демократії», «загрози демократії» та «крихкість сучасних демократичних режимів». Обґрунтовано, що перші поділяються на три типи: політичні (конфлікт приватних та громадських інтересів призводить або до придушення

перших, або навпаки до їх посилення та надлишкового впливу на владу), ідеологічні (виникає спотворене тлумачення принципів демократії: так, хибна інтерпретація принципу народного суверенітету призводить до його підміни представниками влади, яким народ делегував повноваження і на які втратив вплив; невірна інтерпретація принципу управління більшістю призводить до перевищення нею своїх повноважень та утисків меншин), та моральні (наприклад, зловживання свободою тощо).

Встановлено, що до невиконаних обіцянок можуть бути віднесені: відсутність прямого зв'язку між державою та індивідом (через існування безлічі формальних і неформальних інститутів та організацій), недотримання принципу верховенства суспільного інтересу над приватним (через орієнтацію політиків на своїх потенційних виборців, а не на все суспільство), непоборність принципу елітарності (оскільки в будь-якому випадку існує політична еліта), неможливість участі всіх громадян в прийнятті рішення (призводить до нехтування інтересами частини суспільства), нерівний ступінь реалізації прав і свобод громадян (що призводить до відчуженості від політичного життя).

Доведено, що до загроз демократії необхідно віднести неготовність народу до більш активної участі в політичному житті, відсутність процедур та засобів контролю влади з боку суспільства в державах, що лише стали на шлях демократичних перетворень, наростання олігархічних тенденцій, невідповідність інституційних структур сучасним реаліям (через надлишкову консервативність влади та опору на історичний досвід) та ін. Такий стан речей призводить до формування у державах гібридних режимів, коли відбувається демократизація без лібералізації (демократура) або лібералізація без демократизації (диктабланда).

Показано, що «крихкість сучасних демократій» обумовлена надмірним впливом політичної еліти, загрозою зрощення політичної та економічної еліти, а також впливом на цієї зрощеної еліти на інформаційну гілку влади; закритість політичної еліти; бюрократизація, жорсткий контроль з боку держави по відношенню до громадян.

Проаналізовано та розроблено класифікацію загроз демократії на пострадянському просторі. Виділені політичні (відсутність досвіду демократичного правління), культурні (політична культура авторитарного егалітаризму) і економічні (високий рівень бідності та практична відсутність середнього класу) загрози.

Обґрунтовано, що загрози існують і в країнах зі сталою демократією Західної Європи та Північної Америки, а саме: завищені очікування населення від влади, змагальність цих країн між собою та ін.

Проведений аналіз дозволив дійти до висновку, що поставторитарні трансформації в світі, глобалізаційні процеси та хвилеподібний рух демократичних перетворень призвели до формування двох підходів до розуміння сутності «глобальної демократизації»: уніфікація процесів демократизації за зразком європейської ліберальної демократії та диверсифікація демократії й розширення варіантів розвитку. Доведено, що другий підхід є більш вдалим та результативним і саме його має використовувати Україна під час подальшої трансформації в бік демократії.

Визначено, що розширення демократичних перетворень не завжди приводить до позитивного розвитку, оскільки всередині неї з'являються проблеми, що призводять до спотворення її змісту, зниження рівня довіри населення до влади (через невиконання обіцянок), його відірваності від політичної еліти, завищених очікувань від демократії та низького рівня реальних досягнень. Це спричинено

соціальним розшаруванням, недемократичним спадком попереднього ладу, обтяженим традиційними пережитками, революційними перетвореннями, історичними особливостям тощо.

Виділено політичні та соціальні загрози демократії в Україні. Політичні характеризуються відсутністю чіткого механізму стримувань та противаг в системі розподілу влади, велика кількість правових колізій, відсутність середнього класу як опори демократії, відсутність сформованої політичної нації та об'єднуючої її національної ідеї, не сформованість або слабкість інститутів громадянського суспільства тощо, а соціальні – низьким рівнем віри суспільства в можливість впливати на владу, повноцінно реалізовувати права та свободи, низьким рівнем оцінки ефективності демократичних механізмів відбору політичної еліти в країні та ін.).

Визначено, що протестний рух Євромайдану став відправною точкою нової суспільно-політичної реальності в Україні, шлях держави до потужної демократії не буде коротким і легким. Визначено, що політичний процес в Україні після перемоги Євромайдану характеризується суперечливими тенденціями, які відображають як спроби збереження авторитарних ознак під приводом зовнішньої небезпеки, так і спроби демократичних перетворень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрущенко Т. В. С. Хантингтон: зіткнення цивілізацій як політичний прогноз [Електронний ресурс] / Т. В. Андрущенко // Гілея. – 2009. – Вип. 23. – С. 365-373. Національна наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського : [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Gileya/2009_23/Gileya23/P1.pdf. – Назва з екрану.
2. Ашимбаев М. С. Политический транзит: от глобального к национальному измерению [Електронний ресурс] / М. С. Ашимбаев // Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.kisi.kz>. – Назва з екрану.
3. Балаян А. Политический транзит в России: особенности и перспективы на современном этапе [Електронний ресурс] / А. Балаян // Forum.msk.ru : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://forum-msk.org/material/society/11846.html>. – Назва з екрану.
4. Баранов Н. А. Политический режим современной России [Електронний ресурс] / Н. А. Баранов. – Режим доступу: <http://nicbar.ru/statia43.htm>. – Назва з екрану.
5. Баранов Н. А. Волны демократизации в современном мире [Електронний ресурс] / Н. А. Баранов. – Режим доступу: http://nicbar.ru/polit_trans_lekzia2.htm. – Назва з екрану.
6. Баранов Н. А. Трансформации современной демократии : учебное пособие / [Електронний ресурс] / Н. А. Баранов. – СПб. : Балт. гос. техн. ун-т, 2006. – 215 с. – Режим доступу: http://read.virmk.ru/b/BARANOV_DEMOKRATIA/07.htm. – Назва з екрану.
7. Бекешкіна І. Від Майдану-табору до Майдану-січі: що змінилося? [Електронний ресурс] / І. Бекешкіна // Фонд демократичної ініціативи імені Ілька Кучеріва : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/vid-ma-zminilosj.htm>. – Назва з екрану.
8. Бекешкіна І. Запущені 2004 р. технології можуть розколоти країну

- [Електронний ресурс] / І. Бекешкіна // Фонд демократичної ініціативи імені Ілька Кучеріва : [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.dif.org.ua/ua/mass_media/u-kraini-bekeshkina.htm. – Назва з екрану.
9. Бешлер Ж. Демократия. Аналитический очерк / Ж. Бешлер ; пер. с фр. – М. : изд-во «Памятники исторической мысли» 1994. – 208 с.
10. Бжезинський З. Великі перетворення / З. Бжезинський // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 5-14.
11. Білійчук Р. В. Перспективи та загрози для демократії в Україні після президентських виборів 2010 р. / Р. В. Білійчук // Наукові записки. Серія «Політичні науки». «Перспективи та загрози демократії у постпомаранчевий період в Україні». – Острог : Видавництво НаУОА, 2010. – Вип. IV. – С. 3-17.
12. Бойчук М. А. Демократичний процес в Україні: проблема вибору і механізмів реалізації : автореф. дис ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Микола Андрійович Бойчук. – Київ, 2012. – 30 с.
13. Боринська О. Л. Специфіка утворення політичних режимів у пострадянських державах [Електронний ресурс] / О. Л. Боринська // Національна наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського : [веб-сайт]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Polzap/2010_2/10bolupd.pdf. – Назва з екрану.
14. Боровський О. О. Політичний режим як об'єкт соціологічного дослідження [Текст] : дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Олексій Олександрович Боровський ; КНУ ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 201 с.
15. Бродовская Е. В. Коэволюция институциональных и социокультурных составляющих трансформации политической системы современной России : монография [Текст] / Е. В. Бродовская. – Тула : Изд-во ТулГУ, 2009. – 212 с.
16. Бродовская В. Е. Демократический транзит на постсоветском пространстве: подходы к определению, модели, этапы / В. Е. Бродовская, П. А. Королев // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2013. – № 2. – С. 10-16.
17. Бураковський І. Посткомуністичні країни: перелоги системної

трансформації / І. Бураковський // Політична думка. – 1998. – № 1. – С. 39-51.

18. Бутенко А. П. К вопросу о «бархатных» и «небархатных» революциях в странах Центральной и Восточной Европы / А. П. Бутенко // Восточная Европа: контуры посткоммунистической модели развития. – М. : Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1992. – 211 с.

19. Бухарин Н. Политические реформы в странах Центральной и Восточной Европы / Н. Бухарин, Н. Довженко // Россия и Центральная Европа в новых геополитических реальностях / под ред. Л. Н. Шишелиной. – М. : ИМЭПИ РАН, 1998. – С. 142-152.

20. Бухарин Н. Политические реформы в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / Н. Бухарин, Н. Довженко // Международный диалог. – 1998. – № 1. – С. 68-76.

21. Бухарин Н. И. Польша: 10 лет по пути реформ / Н. И. Бухарин, И. С. Сеницына, Н. А. Чудакова // Новая и новейшая история. – 2000. – № 4. – С. 38-57.

22. Вайнштейн Г. И. Российский транзит и проблема типологического разнообразия «глобальной демократизации» / Г. И. Вайнштейн. – Дубна, 2001. – 258 с.

23. Вайнштейн Г. И. Фактор политической системы в процессах модернизации: мировой опыт и российские реалии [Текст] / Г. И. Вайнштейн // Модернизация, авторитаризм и демократии : сб. матер. конф. (ИМЭМО РАН, 29 марта 2010 г.) / отв. ред. Н.В. Загладин, В.И. Катагарова. – М. : ИМЭМО РАН, 2010. – С. 33-37.

24. Вахрамеев А. В. Демократические революции: причины и последствия / А. В. Вахрамеев, А. А. Язькова // Страны Восточной Европы: время кардинальных перемен. – М. : Знание, 1990. – 64 с.

25. Вите О. Переход к демократии в России [Электронный ресурс] / О. Вите // Бизнес и власть : [веб-сайт]. – Режим доступа: 5.okkervil.z8.ru/items/67.html. – Назва з екрану.

26. Власов А. В. Постсоветское пространство: 20 лет спустя. Выступление на заседании Евразийского форума экспертов «20 лет постсоветского развития: итоги и новые тенденции» [Текст] / А. В. Власов. – Астана : АМИ «Trend», 2011. – 5 с.
27. Волков В. Революционные преобразования в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / В. Волков // Вопросы истории. – 1990. – № 6. – С. 21-35.
28. Володенков С. В. Модели динамики политических процессов в условиях переходного периода /С. В. Володенков // Вестник Московского университета. – Серия 12: Политические науки. – 1999. – № 6. – С. 36-48.
29. Ворожейкина Т. Е. Государство и общество в России и Латинской Америке / Т. Е. Ворожейкина // Общественные науки и современность. – 2001. – № 6. – С. 24-25.
30. Гаджиева Д. В. Поняття, ознаки та функції інституту політичного транзиту / Д. В. Гаджиева // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса : Фенікс, 2013. – Вип. 49. – С. 187-193.
31. Гаджиева Д. В. Міжнародні чинники створення та діяльності інститутів політичного транзиту [Текст] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.04 / Діллара Вагіфівна Гаджієва; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Одеса, 2014. – 18 с.
32. Гайдар М. Е. Революция ценностей: дремлет притихший северный город / М. Е. Гайдар, М. В. Снеговая // Ведомости. – 2012. – 3 февраля.
33. Гельман В. Я. Трещины в стене / В. Я. Гельман // Pro et Contra. – 2012. – № 1-2. – С. 94-115.
34. Гельман В. Я. Трансформация в России: политический режим и демократическая оппозиция / В. Я. Гельман. – М. : МОНФ, 1999. – 210 с.
35. Гладков П. Реквием по договору / П. Гладков // Новое время. – 1991. – № 9. – С. 22-23.
36. Глобальні трансформації і стратегії розвитку. – К. : СЕМВ, 1998. – 415 с.
37. Горбатенко В. П. Парадигма модернізації / В. П. Горбатенко // Нова

політика. – 1998. – № 4. – С. 41-51.

38. Горбатенко В. П. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть : монографія / В. П. Горбатенко. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 240 с.

39. Грей Д. Поминки по Просвещению: Политика и культура на закате современности / Д. Грей ; пер. с англ. Л. Е. Переяславцевой, Е. Рудницкой, М. С. Фетисова и др., под общ. ред. Г. В. Каменской. – М. : Праксис, 2003. – 328 с.

40. Дай Т. Р. Демократия для элиты: Введение в американскую политику / Т. Р. Дай, Л. Х. Зиглер. – М. : Юрид. лит-ра, 1984. – 320 с.

41. Даль Р. А. Полиархия: участие и оппозиция / Р. А. Даль ; пер. с англ. С. Деникиной, В. Баранова; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. М. : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 288 с.

42. Данилюк Н. М. Основні підходи до трактування поняття «політичний режим» [Електронний ресурс] / Н. М. Данилюк // Освіта регіону. – 2009. – № 3. Social Science : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/141>. – Назва з екрану.

43. Два місяці протестів в Україні: що далі? [Електронний ресурс]. Соціологічні опитування Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/kpfbprkfhprk.htm>. – Назва з екрану.

44. Дзюбенко Ю. М. Детермінанти авторитарних відкатів: загальне та особливе / Ю. М. Дзюбенко // Грані : наук.-теорет. і гром.-політ. альманах. – 2015. – № 9/3 (125). – С. 50-54.

45. Дзюбенко Ю. М. Основні загрози демократичним змінам у сучасних умовах / Ю. М. Дзюбенко // Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр. – Київ, 2015. – Вип. 101 (10). – С. 424-427.

46. Дилигенский Г. Г. Демократия на рубеже тысячелетий / Г. Г. Дилигенский // Политические институты на рубеже тысячелетий. XX–XXI в. / отв. ред. К.

- Г. Холодковский. – Дубна : Феникс 2001. – С. 27-45.
47. Загрози реальній демократії та її захист [Електронний ресурс] / Навчальні матеріали on-line : [веб-сайт]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/10560412/politologiya/zagrozi_realniy_demokratiyi_zahist. – Назва з екрану.
48. Закария Ф. Возникновение нелиберальных демократий / Ф. Закария // Логос. – 2004. – № 2 (42). – С. 55-70.
49. Закария Ф. Постамериканский мир / Ф. Закария ; пер. Н. Рудницкая. – М. : Издательство «Европа», 2009. – 280 с.
50. Захаров А. Большинство граждан Украины против федерализации [Електронний ресурс] / А. Захаров, С. Хуткая // Ведомости. – 2014. – 10 апреля. – Режим доступу: <http://www.vedomosti.ru/opinion/news/25148811/ukraina-unitarnaya#ixzz2yasnMKJ5>. – Назва з екрану. – Дата публікації : 10.04.2014.
51. Заяц Н. Суверенитет: трансформация содержания / Н. Заяц // Право Украины. – 2008. – № 2. – С. 17-18.
52. Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України / Г. Зеленько. – К. : Критика, 2003. – 215 с.
53. Зеленько Г. І. Політичний протест зими 2013-2014 років в Україні: зміст, форми, наслідки / Г. І. Зеленько // Наукові записки Інституту політичних етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2014. – Вип. 2 (7). – С. 34-54.
54. Золкіна М. Що треба розуміти про Схід, аби його зберегти [Електронний ресурс] / М. Золкіна Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.dif.org.ua/ua/events/sho-tre.htm>. – Назва з екрану.
55. Ивановский З. В. Консолидация демократии и роль политических партий / З. В. Ивановский // Латинская Америка. – 2009. – № 8. – С. 15-27.
56. Індекс трансформації Бертельсмана та індикатори сталого розвитку як інструмент аналізу політичних режимів сучасності [Електронний ресурс] //

Студопедія : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://studopedia.info/6-79929.html>.
– Назва з екрану.

57. Кадук Н. І. Трансформація політичного режиму в Україні у контексті демократичного транзиту : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Наталя Іванівна Кадук ; ДЗ Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – О., 2011. – 18 с.

58. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д. А. Керимов. – 2-е изд. – М. : Аванта+, 2001. – 560 с

59. Кин Дж. Демократия и гражданское общество / Дж. Кин ; пер. с англ.; послесл. М. А. Абрамова. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 400 с.

60. Кириченко І. Портрет українського суспільства пензля соціолога (Інтерв'ю з А. Горбачиком) / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2014. – 24 січня.

61. Клямкин И. М. Что значит быть демократом сегодня?: логика реформации тоталитаризма (круглый стол) / И. М. Клямкин // Полис. – 1991. – № 4. – С. 47-51.

62. Кобильник В. В. Особливості демократичної трансформації політичних режимів України та Польщі : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Василь Володимирович Кобильник . – Київ, 2010. – 20 с.

63. Колесник Ю. М. Основні моделі переходу від авторитаризму до демократії / Ю. М. Колесник // Політична наука. Контури міждисциплінарного перетину : матер. IV Конвента МАСПН (м. Одеса, 20-21 березня 2014 р.). – Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2014. – С. 171-172.

64. Колесник Ю. М. Деякі чинники функціонування та еволюції політичних режимів / Ю. М. Колесник // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 2014. – Вип. 52. – С. 230-234.

65. Колесник Ю. М. Сучасні теоретичні підходи до аналізу політичного транзиту / Ю. М. Колесник // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – 2015. – Вип. 55. – С. 233-239.

66. Колесник Ю. М. Теоретичні засади дослідження політичного режиму / Ю. М. Колесник // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Історія. Філософія. Політологія : зб. наук. пр. – О. : Фенікс, 2014. – Вип. 7. – С. 177-179.
67. Колесников В. А. Становление транзитологической концепций в политико-правовых исследованиях в конце XX вв. [Електронний ресурс] / В. А. Колесников // Cyberleninka.ru : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/stanovlenie-tranzitologicheskikh-kontseptsiy-v-politiko-pravovyh-issledovaniyah-v-kontse-xx-v>. – Назва з екрану.
68. Колмакова Н. Н. Политология [Електронний ресурс] / Н. Н. Колмакова. – Режим доступу: <http://www.tspu.tula.ru/res/other/politolog/lec1.html>. – Назва з екрану.
69. Ладані В. О. Консолідація демократії в період системної трансформації: концептуальні засади дослідження / В. О. Ладані // Грані. – 2014. – № 1(105). – С. 69-75.
70. Ледяев В. Г. Городские политические режимы: теория и опыт эмпирического исследования / В. Г. Ледяев // Россия и современный мир. – 2008. – № 4. – С. 129-143.
71. Лемак В. Президент і Уряду нетиповій моделі змішаної республіки в Україні: теоретичні і порівняльно-правові аспекти / В. Лемак // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – № 2 (8). – С. 33-39.
72. Манусевич А. Л. Народно-демократические революции в странах Центральной и Юго-Восточной Европы / А. Л. Манусевич. – М. : [б. и.], 1984. – 64 с.
73. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після «помаранчевої революції» [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський // Politik.org : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=1399>. – Назва з екрану.
74. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты (теоретико-методологические и прикладные аспекты) [Текст] / А. Ю. Мельвиль. –

Москва : Московский общественный научный фонд : Издательский центр научных и учебных программ, 1999. – 108 с.

75. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим переходам [Электронный ресурс] / А. Ю. Мельвиль // Политнаука : [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://www.politnauka.org/library/dem/melvil.php>. – Назва з екрану.

76. Мельвиль А. Ю. Посткоммунистические политики и переходы «третьей волны». (Круглый стол «Демократические переходы: варианты путей и неопределенность результатов») [Текст] / А. Ю. Мельвиль // Полис. – 1999. – № 3. – С. 30 – 52.

77. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (I) / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6-17.

78. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (II) / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 2. – С. 20-30.

79. Методы и методики политологии [Электронный ресурс] // Учебные материалы [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://txtb.ru/92/5.html>. – Назва з екрану.

80. Миллер А. Авторитарный и тоталитарный опыт Центральной Европы / А. Миллер // Мировая экономика и международные отношения. – 1996. – № 7. – С. 51-58.

81. Миллер А. О дискурсивной природе национализмов / А. Миллер // Pre et contra. – 1997. – № 4. – С. 27-39.

82. Михайловська О. Г. Деякі проблеми демократичних змін у сучасній Україні / О. Г. Михайловська // Політологічні записки. – 2013. – № 2(8). – С. 63-69.

83. Михальченко М. Політична система в Україні: що ми модернізуємо? [Електронний ресурс] / М. Михальченко // Віче. – 2011. – № 1. – Режим доступа: <http://www.viche.info/journal/2358/>. – Назва з екрану.

84. На выборах в Тунисе зарегистрирована рекордная явка. – 24 октября,

- 2011 [Електронний ресурс] // Lenta.ru : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://lenta.ru/news/2011/10/24/tunisia/>. – Назва з екрану. – Дата публікації : 24.10.2011.
85. Нагорняк Т. Л. Основні категорії дослідження брендингу територій у політологічному вимірі / Т. Л. Нагорняк // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. – 2013. – № 2. – С. 261–271.
86. Нагорняк Т. Л. Соціокультурний чинник політичної трансформації в Україні [Текст] : автореф. дис... канд. політ. наук : 23.00.02 / Тетяна Леонтіївна Нагорняк ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 18 с.
87. Назаров М. С. Особливості процесу демократичного транзиту в Україні та Республіці Молдова [Електронний ресурс] / М. С. Назаров. – Режим доступу: <https://www.academia.edu/4761413>. – Назва з екрану.
88. Никандров А. Социализм или демократия: дискуссии Н.Боббио с итальянскими коммунистам [Електронний ресурс] / Александр Никандров // Обозреватель. – 2013. – № 3. – С. 84-92. – Режим доступу: http://observer.materik.ru/observer/N2_2013/084_093.pdf. – Назва з екрану.
89. О’Доннелл Делегативная демократия / Г. О’Доннелл // Пределы власти. – 1994. – № 2. – С. 34-41.
90. Организатор египетского переворота министр ас-Сиси метит в президенты [Електронний ресурс] // Вести.ру : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=1224639&tid=95894>. – Назва з екрану. – Дата публікації : 28.01.2014.
91. Особливості структурно-функціонального методу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1163101836381/politologiya/osoblivosti_strukturno-funktsionalnogo_metodu. – Назва з екрану.
92. Оффе К. Культурные аспекты консолидации: заметки об особенностях посткоммунистической трансформации / К. Оффе // Восточноевропейское

обозрение. – 1998. – № 1. – С. 8-10.

93. Персональный сайт профессора Свиридова Ю. Л. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.sviridov.biz/Napravleniya_politologii.html. – Назва з екрану.

94. Погорська І. І. Демократизація і сучасному світі: тенденції поширення та перспективи розвитку [Електронний ресурс] / І. І. Погорська, Д. М. Лакішик // Київський міжнародний університет : [веб-сайт]. – Режим доступа: http://www.kyumu.edu.ua/vmv/v/p07/pogorska-lakishyk_u.pdf. – Назва з екрану.

95. Політологія / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – 3-тє вид., перероб., доп. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 568 с.

96. Польовий М. А. Особливості історичного підходу та методу в гуманітарних науках / М. А. Польовий // Актуальні проблеми політики. – Одеса : Фенікс, 2010. – Вип. 39. – С. 106-115.

97. Пономарева Е. Г. Авторитарный транзит периферийных стран межвоенной Европы: политологический анализ [Текст] / Е. Г. Пономарева // Вестник МГИМО-Университета. – 2009. – № 6 (9). – С. 188-199.

98. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский. – М. : РОССПЭН, 2000. – 320 с.

99. Пшеворский А. Капитализм и социал-демократия / А. Пшеворский. – М. : [б. и.], 1985. – 280 с.

100. Пшеворський А. Переходи до демократії: лібералізація і демократизація / А. Пшеворський // Демократія: Антологія / упор. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – 1108 с.

101. Радионов К. Авторитарный откат на постсоветском пространстве [Электронный ресурс] / К. Радионов // Forbes : [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://www.forbes.ru/mneniya-column/opyty/62640-avtoritarnyi-otkat-na-postsovetskom-prostranstve>. – Назва з екрану.

102. Растоу Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели /

Д. А. Растоу // Полис. – 1995. – № 5. – С. 5-15.

103. Ремізов А. Гібридний політичний режим: деякі проблеми концептуалізації [Електронний ресурс] / А. Ремізов // Освіта регіону. – 2012. – № 3. – Режим доступу: <http://social-science.com.ua/article/848>. – Назва з екрану.

104. Роберт Міхельс і його «залізний закон олігархії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yuriy-shveda.com.ua/de/communication/teoria-politichnih-partiy/484-michels.html>. – Назва з екрану.

105. Розширення співпраці між США та Іраном для сприяння досягненню домовленостей щодо розподілу влади в Ємені 6 листопада 2015 [Електронний ресурс] // Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень «БОРИСФЕН ІНТЕЛ»: [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/yemen2015/>. – Назва з екрану.

106. Романюк О. «Кінець транзитології» чи криза її первинної парадигми? / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 9-17.

107. Романюк О. І. Національне питання в контексті проблем посттоталітарної трансформації українського суспільства / О. І. Романюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – № 504. – Серія: «Історія України». Вип. 4. – С. 238-245.

108. Романюк О. І. Проблема типологізації політичних режимів в контексті аналізу демократичних транзитів / О. І. Романюк // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 555. – Серія: «Питання політології». – Вип. 4. – С. 16-25.

109. Романюк О. Моделі посткомуністичних трансформацій / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2006. – № 3 – С. 35-50.

110. Романюк О. Посткомуністичні революції / О. Романюк // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 – С. 16-28.

111. Суздальцев А. Постсоветское пространство: единство и многообразие [Електронний ресурс] / А. Суздальцев // Актуально. – 2009. – 28 марта. – Режим доступу: <http://ruscrimea.org/actualno/426-a.-suzdalcev.-postsovetskoe->

prostranstvo-edinstvo.html. – Назва з екрану.

112. Сучасні політичні інститути та процеси в умовах реформування політичної системи України / укл. В. В. Лісничий, О. В. Радченко. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2006. – 45 с.

113. Теоретико-методологічні засади дослідження постсоціалістичних трансформацій [Електронний ресурс] // Студопедія : [веб-сайт]. – Режим доступу: http://studopedia.su/12_78726_teoretiko-metodologichni-zasadi-doslidzhennya-postsotsialistichnih-transformatsiy.html. – Назва з екрану.

114. Теории модернизации и посткоммунистического транзита в изучении региональных политических процессов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uchebnik-online.com/133/2759.html>. – Назва з екрану.

115. Тимчук О. Л. Політико-правові особливості сучасних авторитарних режимів [Електронний ресурс] / О. Л. Тимчук // Вісник Запорізького національного університету. – 2009. – № 2. – Режим доступу: http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2009/urist-2-2009/files/law-2009-2_8.pdf. – Назва з екрану.

116. Титов В. А. Духовная жизнь общества как общечеловеческое достояние / В. А. Титов, В. Н. Лавриненко // Философия и культура. – 2012. – №3. – С. 47-53.

117. Токвиль А. О демократии в Америке / А. Токвиль ; пер. с франц. – М. : Прогресс, 1992. – 560 с.

118. Томахів В. Трансформація політичного режиму в незалежній Україні: загальні тенденції, особливості, дефініції [Текст] / В. Томахів // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – 2014. – Вип. 9. – Ч. 1. – С. 336-342.

119. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014 рр.) [Електронний ресурс] // Українська молодь : [веб-сайт]. – Режим доступу: <http://www.ukrmol.in.ua/2015/04/1991-2014.html>. – Назва з екрану.

120. Угрозы демократии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nicbar.ru/democracy8.htm>. – Назва з екрану.

121. Україна набула майже усіх 12 ознак авторитарної держави [Електронний ресурс] // Вголос : [веб-сайт]. – Режим доступу: http://vgolos.com.ua/articles/ukraina_nabula_mayzhe_usih_12_oznak_avtorytarnoi_derzhavy_106965.html. – Назва з екрану.
122. Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони та М. Шульги. – К. : Інститут соціології НАН України, 2013. – 566 с.
123. Фісун О. А. Демократія і неопатримоніалізм у сучасних теоріях політичного розвитку [Текст]: ареф. дис. ... д. політ. н. : 23.00.01 / Олександр Анатолійович Фісун. – К., 2009. – 34 с.
124. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
125. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века [Текст] / С. Хантингтон; пер. с англ. – М.: РОССПЭ, 2003. – 368 с.
126. Хинтба И. Три этапа эволюции транзитологии: на пути к четвертому? [Електронний ресурс] / И. Хинтба // Абхазская интернет-библиотека : [веб-сайт]. – Режим доступу: http://apsnyteka.org/602-khintba_i_izbrannye_stati.html#5. – Назва з екрану.
127. Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика / А. П. Цыганков. – М. : Интерпракс, 1995. – 295 с.
128. Цыганков П. Политическая социология международных отношений [Електронний ресурс] / П. Цыганков // Электронная библиотека Гумер : [веб-сайт] – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/cugan/06.php. – Назва з екрану.
129. Шабасова М. А. Транзитология как научный подход и идеология / М. А. Шабасова // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. Вып. 4 / рэдкал.: У. К. Коршук (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2009. – С. 195-197.
130. Шевцова Л. Посткоммунистическая Россия: логика развития и перспективы / Л. Шевцова. – М. : Московский центр Карнеги, 1995. – 81 с.
131. Шевцова Л. Ф. Режим Бориса Ельцина / Л. Ф. Шевцова. – М. :

Московский Центр Карнеги, 1999. – 535 с.

132. Шипунов Г. В. Теоретико-методологічні засади аналізу сучасного авторитаризму (на прикладі Росії та Білорусі) : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Геннадій Володимирович Шипунов. – Львів, 2007. – 22 с.

133. Шмиттер Ф. К. Угрозы и дилеммы демократии [Электронный ресурс] / Ф. К. Шмиттер // Русский журнал : [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://www.russ.ru/antolog/predely/1/dem2-2.htm>. – Назва з екрану.

134. Шмиттер Ф. Процессы демократического транзита и консолидации демократии / Ф. Шмиттер // Полис. – 1999. – № 3. – С. 30-52.

135. Шпаченко М. Україна – країна офіційно дозволеного катування [Електронний ресурс] / М. Шпаченко // Газета «Тиждень» : [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://gazeta.dt.ua/mtemal/ukrayma-krayma-oficiyno-dozvolenogo-katuvannya-.html>. – Назва з екрану

136. Эйзенштадт Ш. Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменяемость (I) / Ш. Н. Эйзенштадт // Полис. – 2002. – № 2. – С. 67-82.

137. Эрмэ Г. Введение: эпоха демократии? / Г. Эрмэ // Международный журнал социальных наук. – 1991. – № 1. – С. 12-17.

138. «Crisis or Transformation?» [Электронный ресурс] // Clubmadrid.org : [веб-сайт]. – Режим доступа: http://www.clubmadrid.org/en/galeria/crisis_or_transformation_ngd_wider_europe_post_soviet_eurasia_regional_roundtable_in_stockholm

139. «Iceland protesters demand government step down» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.reuters.com/article/2009/01/20/iceland-protests-idUSLK69268520090120>. – Назва з екрану.

140. Acemoglu D. Kleptocracy and divide-and-rule: A model of personal rule / D. Acemoglu, J. A. Robinson, T. Verdier. – Stockholm. – 24 August 2003. – 4 p.

141. Alexis Arieff Political Transition in Tunisia / Alexis Arieff // Congressional Research Service, 2012. – 16 p.

142. Almond G. A. The Civic Culture Revisited: An Analytical Study / G. A. Almond, S. Verba. – Boston : Little, Brown, 1980. – 421 p.

143. Analytical briefs [Электронный ресурс] // Freedom House : [веб-сайт]. – Режим доступа: <https://freedomhouse.org/report-types/nations-transit>. – Назва з екрану.
144. Asia-Oceania – Transformation Index (BTI) [Электронный ресурс] // BTI : [веб-сайт]. – Режим доступа: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/NGD_Asia.pdf. – Назва з екрану.
145. Bogaards M. How to classify hybrid regimes? Defective democracy and electoral authoritarianism / M. Bogaards // *Democratization*. – 2009. – Vol. 16. – Issue 2. – P. 399 – 423.
146. Brown N. Introduction / N. Brown, C. Kauffman // *Dynamics of Democratization: Dictatorship, Development, and Diffusion* / ed. by Brown N.). – Johns Hopkins University Press, 2011. – P. 1-15.
147. Bunce V. Mixed regimes in postcommunist Eurasia: tipping democratic and tipping authoritarian [Электронный ресурс] / V. Bunce, S. Wolchik. – Режим доступа: http://www.sumitalia.it/ITA/link/documenti/wp_bunce_wolchik.pdf. – Назва з екрану.
148. Bunce V. Should Transitologists Be Grounded? / V. Bunce. – *Slavic Review*. – 1995. – Vol. 54. – № 1. – P. 111-127.
149. Carothers T. The End of the Transition Paradigm / T. Carothers // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 1. – P. 6-18.
150. Carothersn T. The Backlash against Democracy Promotion / T. Carothersn // *Foreign Affairs*. – 2006. – No. 85(2). – P. 56-78.
151. Collier D. Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research / D. Collier, S. Levitsky // *World Politics*. – 1997. – Vol. 49. – № 3. – P. 430-451.
152. *Constituent assemblies: a comparative survey* / prepared by the Queen's University of Canada, 1991. – 48 p.
153. Cornelius W. A. Nation Building, Participation, and Distribution: The Politics of Social Reform under Cardenas / W. A. Cornelius // *Crisis, Choice, and Change: Historical Studies of Political Development* / G. Almond, S. Flanagan, R.

- Mundt (eds). – Boston : Little, Brown, 1973. – P. 392-498.
154. Daniel N. Posner. The institutionalization of political powers in Africa / Daniel N. Posner, Daniel J. Young // *Journal of Democracy*. – 2007. – Vol. 18. – No. 3. – P. 126-140.
155. Diamond L. Is Third Wave Over? / L. Diamond // *Journal of Democracy*. – 1996. – Vol.7. – №3. – P. 20-37.
156. Dziubenko Yu. M. Basic reasons and conditions of authoritarian reverse waves: from theory to practice / Yu. M. Dziubenko // *Evropský politický a právní diskurz*. – 2015. – Svazek 2. – 4 vydání. – S. 267-270.
157. Dziubenko Yu. M. Threats to democracy: theoretical analysis / Yu. M. Dziubenko // *Перспективи: соціально-політичний журнал. Серія: Політологія*. – 2015. – № 4(66). – С. 48-51.
158. Egorov G. Dictators and their viziers: Agency problems in dictatorships / G. Egorov, K.Sonin // *William Davidson institute Working paper*. – 2005. – No. 735. – 2 p.
159. Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition / ed. by Andreas Schedler. –London : Lynne Rienner Publishers, 2006. – 358 p.
160. Gaber N. The Muslim Population in FYROM (Macedonia): Public Perceptions II Muslim Identity and the Balkan State / N. Gaber ; ed. by H. Poulton, S. Taji-Farouki. – L. : Hurst and Co, 1997. – 314 p.
161. Gagne J.-F. Against Tide? Are Hybrid Regimes more than Sand Castles? [Електронний ресурс] / J.-F. Gagne. – Режим доступу: <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract id=1642387>. – Назва з екрану.
162. Geddes B. Minimum-winning coalitions and personalization in authoritarian regimes / B. Geddes // *Annual meetings of the American political science association*. – Chicago, 2004. – 32 p.
163. Geddes B. Paradigms and sand castles: Theory building and research design in comparative politics / B. Geddes. – Ann Arbor: Univ. of Michigan press, 2003. – 314 p.
164. Geddes B. What do we know about democratization after twenty years? /

- B. Geddes // *Annual review in political science*. – Palo Alto, CA. – 1999. – No. 2. – P. 115-144.
165. Geddes B. Why parties and elections in authoritarian regimes? / B. Geddes. – Washington, D.C., 2005. – March 2006. – P. 17.
166. Global, regional, and national levels and trends in under-5 mortality between 1990 and 2015, with scenario-based projections to 2030: a systematic analysis by the UN Inter-agency Group for Child Mortality Estimation 2015 Dec 5 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/26361942>. – Назва з екрану.
167. Goldstone J. A Global Model for Forecasting Political Instability / J. Goldstone, R. Bates, D. Epstein, etc. // *American Journal of Political Science*. – 2010. – Vol. 54. – P. 190-208.
168. Hale H. Hybrid Regimes: When Democracy and Autocracy Mix / H. Hale // *Dynamics of Democratization: Dictatorship, Development, and Diffusion*. – Johns Hopkins University Press, 2011. – P. 24-45.
169. Hantington S. Democracy for the Long Haul / S. Hantington // *Journal of Democracy*. – 1996. – Vol. 7. – № 2. – P. 3-13.
170. Hirschman A. Exit, Voice, and Loyalty: Response to Decline in Firms, Organizations, and States / A. Hirschman. – Cambridge, MA : Harvard University Press, 1970. – 176 p.
171. ICG: Саакашвили не сформировался по планам после президентства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.civil.ge/rus/article.php?id=21482>. – Назва з екрану.
172. Joakim E. Political participation and regime stability: A framework for analyzing hybrid regimes / E. Joakim // *International Political Science Review*. – 2009. Vol. 30 (1). – P. 7-31.
173. Kaldor M. Democratization in central and eastern European countries / M. Kaldor, I. Vejvoda // *International affairs*. – 1997. – Vol. 73. – No. 1. – P. 59-82.
174. Karl T. From an Iron Curtain to a Paper Curtain: Grounding Transitologists

- or Students of Postcommunism? / T. Karl, Ph. Shmitter // *Slavic Review*. – 1995. – № 4. – P. 54-74.
175. Konstantinov Y. Strategies for Sustaining a Vulnerable Identity: The Case of the Bulgarian Pomaks II Muslim Identity and the Balkan State / Y. Konstantinov. – L. : Hurst and Co, 1997. – 254 p.
176. Langston J. Campaigning in an Electoral Authoritarian Regime: The Case of Mexico / J. Langston, S. Morgenstern // *Comparative Politics*. – 2009. – Vol. 41. – No. 2 (January 2009), P. 167.
177. Levitsky S. The Rise of Competitive Authoritarianism / S. Levitsky, L. Way // *Journal of Democracy*. – 2002. – Vol. 13. – № 2. – P. 51-65.
178. Linz J. Mass Politics: Studies in Political Sociology / J. Linz. – N. Y. : Free Press, 1970. – 523 p.
179. Linz Z. Problems of Democratic Transformation and Consolidation – South Europe / Z. Linz, A. Stepan. – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996. – 479 p.
180. Magaloni B. Credible power-sharing and the longevity of authoritarian rule / B. Magaloni // *Comparative political studies*. – Beverly Hills, CA, 2008. – Vol. 41. – P. 715-741.
181. Magaloni B. Voting for autocracy: Hegemonic party survival and its demise in Mexico / B. Magaloni. – Cambridge, 2006. – 124 p.
182. McFaul M. «The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World» / M. McFaul // *World Politics*. – 2002. – Vol. 54. – P. 242-244.
183. Merkel W. Embedded and Defective Democracies / W. Merkel // *Democratization*. – 2004. – Vol. 11. – Issue 5. – P. 33-58.
184. Middle East and North [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://nextgenerationdemocracy.org/wp-content/uploads/2015/03/NGD_RegionalReports_MENA_FINAL_email.pdf. – Назва з екрану.
185. Mood of Ukraine [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

http://ratinggroup.ua/en/research/ukraine/centr_issledovaniy_iri_obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_ukraincev.html. – Назва з екрану.

186. Morlino L. Are re hybrid regimes? Or are y just an optical illusion? / L. Morlino // *European Political Science Review*. – 2009. – Vol. 1 (2). – P. 273-296.

187. Muller J. Beyond Radial Delusion: Conceptualizing and Measuring Democracy and Non-democracy / J. Muller, S.-E. Skaaning // *International Political Science Review*. – 2010. – Vol. 31. – №. 3. – P. 261-283.

188. *Nation in transit 1997: Civil Society, Democracy and Markets in East Central Europe and the Newly Independent States* / eds. by A. Karatnycky, A. Motyl, B. Shor. – New Brunswick, 1997. – 418 p.

189. *Nations in Transit 1998: Civil Society, Democracy, and Markets in East-Central Europe and the Newly Independent States* / eds. by A. Karatnycky, A. J. Motyl, Ch. Graybow. – New Brunswick, 1999. – 680 p.

190. *Nations in Transit 1999–2000 : Civil Society, Democracy, and Markets in East-Central Europe and the Newly Independent States* / eds. by A. Karatnycky, A. J. Motyl, A. Piano. – New Brunswick, 2001. – 750 p.

191. *Nations in Transit 2001: Civil Society, Democracy, and Markets in East-Central Europe and the Newly Independent States* / eds. by A. Karatnycky, A. J. Motyl, A. Schnetzer. – New Brunswick, 2001. – 434 p.

192. *Nations in Transit 2002: Civil Society, Democracy, and Markets in East-Central Europe and the Newly Independent States* / eds. by A. Karatnycky, A. J. Motyl, A. Schnetzer. – New Brunswick, 2002. – 446 p.

193. *Nations in Transit 2003: Democratization in East Central Europe and Eurasia* / eds. by A. Karatnycky, A. J. Motyl, A. Schnetzer. – New York, 2003. – 680 p.

194. *Nations in Transit 2004: Democratization in East Central Europe and Eurasia* / eds. by A. J. Motyl, A. Schnetzer. – New York, 2004. – 670 p.

195. *Nations in Transit 2005: Democratization from East Central Europe to Eurasia* / eds. by J. Goehring, A. Schnetzer. – New York, 2005. – 734 p.

196. *Nations in Transit 2007: Democratization from East Central Europe to Eurasia* / ed. by J. Goehring. – New York, 2007. – 774 p.

197. Nations in Transit 2008: Democratization from East Central Europe to Eurasia / ed. by J. Goehring. – New York, 2008. – 634 p.
198. Nations in Transit 2009: Democratization from East Central Europe to Eurasia / eds. by V.Silitski, J. Jelisic, D. Bushati and A. Iskandaryan. – New York, 2009. – 572 p.
199. Nations in Transit 2010: Democratization from East Central Europe to Eurasia / ed. by L. Mootz. – New York, 2010. – 584 p.
200. Nations in Transit 2011: Democratization from East Central Europe to Eurasia / eds. by S. Habdank-Kolaczowska, Ch. T. Walker. – New York, 2011. – 624 p.
201. Nations in Transit 2012: Democratization from East Central Europe to Eurasia / eds. by S. Habdank-Kolaczowska, K. Machalek, Ch. T. Walker. – New York, 2013. – 610 p.
202. Nations in Transit 2013: Authoritarian Aggression and the Pressures of Austerity / eds. by S. Habdank-Kolaczowska, K. Machalek, Ch. T. Walker. – New York, 2013. – 68 p.
203. Nations in Transit 2014: Eurasia's Rupture with Democracy / eds. by S. Habdank-Kolaczowska, K. Machalek, Ch. T. Walker. – New York, 2014. – 27 p.
204. Nations in Transit 2015: Democracy on the Defensive in Europe and Eurasia / eds. by S. Habdank-Kolaczowska, K. Machalek, Ch. T. Walker. – New York, 2013. – 32 p.
205. O'Donnell, G. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. Schmitter. Baltimore, Md : Johns Hopkins University Press, 1986. – 280 p.
206. O'Donnell G. Defining Some Concepts (and Exposing Some Assumptions) / G. O'Donnell, Ph. Schmitter // Transitions from Authoritarian Rule. Prospects for Democracy / ed. by G. O'Donnell, Ph. C. Schmitter, L. Whitehead.- Baltimore, 1986. – Vol. 4. – P. 9-13.
207. O'Donnell G. Transitions from authoritarian rule: prospects for democracy / G. O'Donnell, Ph. Schmitter. – Baltimore, 1986. – 208 p.
208. Over one million register for constitutional elections on final SMS

- registration day [Электронный ресурс] // Libya Herald : [веб-сайт]. – Режим доступа: <https://www.libyaherald.com/2014/01/01/>. – Назва з екрану.
209. Parliamentary Election Public Opinion Survey Residents of Ukraine, March 14-26, 2014 [Электронный ресурс] // International Public Institute : [веб-сайт]. – Режим доступа: <http://www.iri.org>. – Назва з екрану.
210. Parrott B. Perspectives on postcommunist democratization II The consolidation of democracy in East-Central Europe / B. Parrot ; ed. by K. Dawisha, B. Parrott. – Cambridge : Univ.Press, 1997. – P. 1-40.
211. Post-Soviet Eurasia – Transformation Index (BTI) [Электронный ресурс] // BTI : [веб-сайт]. – Режим доступа: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/NGD_Eurasia.pdf. – Назва з екрану.
212. Roeder Philip G. Varieties of Post-Soviet Authoritarian Regimes / G. Roeder Philip // Post-Soviet Affairs. – 1994. – No. 10. – P. 61-101.
213. Rustow, D. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model / D. Rustow // Comparative Politics. – 1970. – № 3. – P. 357-378.
214. Schedler A. The logic of Electoral Authoritarianism / A. Schedler // Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition / ed. by Andreas Schedler. – London : Lynne Rienner Publishers, 2006. – P. 3-17.
215. Schedler A. The Menu of Manipulation / A. Schedler // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – No. 2. – P. 36-50.
216. Wider Europe [Электронный ресурс] // BTI : [веб-сайт]. – Режим доступа: https://www.bti-project.org/fileadmin/files/BTI/Downloads/Zusaetzliche_Downloads/NGD_WiderEurope_01.pdf. – Назва з екрану.
217. Wigell M. Mapping «Hybrid Regimes»: Regime Types and Concepts in Comparative Politics / M. Wigell // Democratization. – 2008. – Vol. 15. – №. 2. – P. 230-250.